

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Kulturhistoriskt kunskapsunderlag

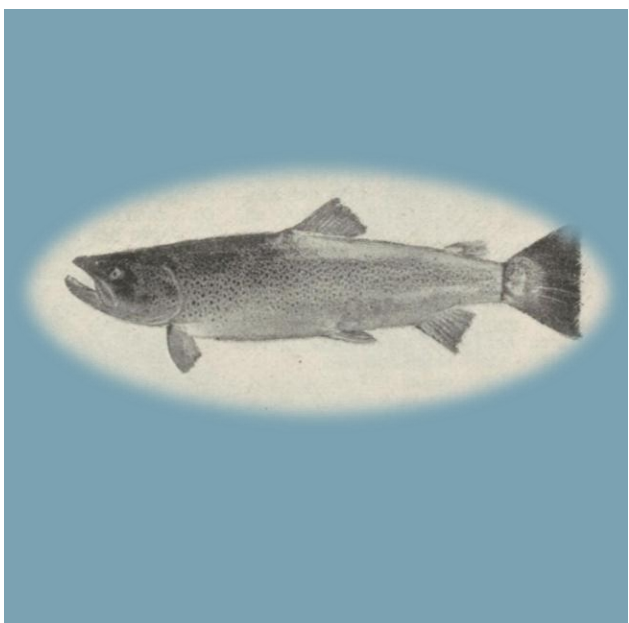

DE SALMONE.
RONDELETIVS.

Pro una Rondeletij icone (qua squamas nimis magnas habere mihi uideatur) duas nostras posuimus: unam A. Salmonis ante partum, hoc est uerni & estiu: alteram B. autumnalis & hyberni: sub partu & à partu, qui rostro recuruo & maculis pluribus facile dignoscitur.

40 **S**ALMONVM differentie aliquot diuersa etiam nomina ex uaria ætatis inclinatione imposta esse dicuntur: maximum enim & qui iam senescit, Salmonem propriè uocant, hoc minorè quicq; mediæ est ætatis Saronem, siue ut alij legunt, saronem ex Aulonio in Mofella, cuius uersus citauimus quum in lacubus de Trutta loqueremur: (nos paulò antè in Salare.)

50 Galli differentias duas agnoscunt, magnos, Salmones uocant: paruos, Tacons. Præterea marem à fœmina distinguunt: hanc enim ob rostrum magis aduncum, hami modo, Becard appellant. Salmo in Oceano tantum nascitur, qua de causa fluuios tantum eos subit qui in Oceanum influunt, fallunturq; ij qui in Rhodano capi existimant. Plinius Salmonè nuncupauit. Græcis incognitū fuisse, & ideo Græco nomine carere nihil mirū, cum Græci ueteres in Oceanum non penetrarint. Galli hodie idem nomē retinent: item Germani, si recens sit piscis: sin salitus, mutato nomine

Norconsult

Länsstyrelsen
Örebro län

Norconsult

Länsstyrelsen
Örebro län

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Titel:	Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor
Författare:	Rönnngren, Johnny
Rapportnummer:	2026:02
Utgivningsår:	2026
Omslagsbild:	Utdrag ur olika historiska källor som figurerar i rapporten. Längst till vänster, karta från 1698 över Lögdeå i Nordmalings socken där lax och öring fångades (LSA, 1698: Z20-37:1). I mitten ett utdrag ur Conrad Gesners verk om fiskarna från 1558 (Gesner, 1558). Övre högra hörnet, utdrag ur Olof Magnus verk innehållande beskrivning av fiskarna år 155, Nedre högra hörnet en grålax/ <i>Salmo eriox</i> enligt Tidning för Idrott år 1908 (Tidning för idrott, 1908:10, s. 7).

Sammanfattning

Denna studie undersöker hur man historiskt har skiljt mellan lax (*Salmo salar*) och öring (*Salmo trutta*) i Sverige och vilken betydelse denna artdiskriminering haft för fiskets praktiska, juridiska och ekonomiska organisering. Genom att kombinera naturhistoriska källor från 1500- till 1800-talet med kungliga brev, fiskerannsakingar, räkenskaper och rättsprotokoll kan rapporten visa att kunskapen om arternas skillnader varit etablerad i Sverige i över fyrahundra år. De naturhistoriska verken av Gesner, Rondelet, Bonge, Artedi, Linné och Gissler redovisar genomgående morfologiska och ekologiska kännetecken som skiljer arterna åt, såsom nosform, stjärtfena, fläckmönster, vandringsmönster och lektider. Samma distinktion återkommer i praktiskt fiskeri, där blanklax, vraklax, grålax, tajmenlax, laxöring och örlax används för att beskriva olika varianter, livsstadier och konditioner hos fiskarna.

Genomgången av svenska historiska dokument från 1500-talet och framåt visar att lax och öring redovisades separat även i administrativa och juridiska sammanhang. I kungliga brev, som Gustav Vasas från 1551, i fiskerannsakingen av flertalet landskap i Norrland från 1552 och i de kamerala räkenskaperna från olika laxfiskelokaler skiljdes arterna åt med tydliga värdeskillnader och skilda fångstperioder. Rättegångar från 1600-talet visar att laxfogdar kunde åläggas att särskilja blanklax, vraklax och örlax vid uppborren, och i Falkenbergs laxgårds räkenskaper från 1680-talet särredovisades laxöringar från vår-, sommar- och höstlax med egna styckvärden. Likaledes syns hur man kunde observera att vissa höga fall utgjorde vandringshinder för havsvandrande salmonider i och med att endast insjö- och bäcköringar beskrevs finnas uppströms, som vid Storforsen nedströms Ragundasjön.

Det historiska materialet visar samtidigt att äldre namnformer inte alltid motsvarar dagens artdefinitioner. Benämningar som grålax, vraklax eller krokax beskriver ofta färg, kondition eller säsong snarare än art. Termer som spickelax, lappelax, laxrygg eller pundelax avslöjar konserveringsmetod eller beskattningsmodell och inte primärt dess ursprungsart. Vidare framgår även att det förekom inkonsekvens kring hur termen lax nyttjades och att den kunde innebära en generell benämning. I 1500-talets räkenskaper syns vid fallstudier att enskilda forsar endera år räntade lax och andra år örlax, laxöring eller tajmenlax. Likaså att lax, under 1500-talet, har räntats i vattensystem där den bör saknas, såsom i och vid anslutning till sjön Vättern.

Detta innebär att enskilda dokument inte bör tolkas fristående. En korrekt bedömning av vilken art som avses kräver att källorna för ett helt vattensystem över tid granskas tillsammans och sätts i relation till

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

ekologiska förutsättningar, vandringshinder, habitat och lokala fisketraditioner. Oavsett semantisk generalisering visar helheten att artdiskrimineringen mellan lax och öring varit medveten och praktiskt tillämpad. Skillnaderna i vandring, lekperiod, habitat och ekonomiskt värde har haft centrala inslag i de historiska källorna och har styrt både rättsliga beslut och fiskets organisation.

Studien visar därmed att det finns ett kontinuerligt historiskt underlag som påvisar att och hur man särskiljt lax och öring men att inkonsekvent bruk av termen lax kräver en källkritisk genomlysning av källorna. För att undvika feltolkningar bör historiska dokument alltid analyseras i ett systemperspektiv där rättsliga, kamerala och naturhistoriska källor kombineras med dagens ekologiska bedömningar av habitat och vandringsmöjligheter.

Ordlista

Begrepp	Definition
Auctoror (äldre term)	Begrepp för auktoriteter inom äldre naturhistorisk litteratur.
Anadrom	Fisk som lever i havet men vandrar upp i sötvatten för lek.
Binär nomenklatur	Linnés system för vetenskapliga namn: släkte + art.
Blanklax	Nyburen, silverglänsande lax med högt värde.
Börting / taimenlax	Äldre dialektal benämning för öring.
Grålax	1500–1750-tal: Nedströmsvandrande fisk. 1738–1929: Egen art (<i>Salmo eriox</i>), sedermera art av öring. vederlagd år 1863 av Widegren men genomslag av revidering först år 1929.
Habitat	Livsmiljö där en art normalt förekommer.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Historisk typologi	Äldre system där fisk sorterades efter utseende eller säsong.
Iktyologi	Vetenskapen om fiskar.
Kamerala källor	Administrativa räkenskaper om fångster och uppbörd.
Kontextualisering	Att tolka uppgifter i relation till tid, plats och förutsättningar.
Kroklax	Lax/öring i lekdräkt.
Kungsådra	Del av vattendrag som måste hållas öppen för fiskvandring.
Morfologi	Läran om organismers form.
Ontogenetisk	Avser utvecklingsstadium hos organism.
Räkenskaper	Årliga fångst- och leveransuppgifter.
<i>Salmo salar</i>	Lax.
<i>Salmo trutta</i>	Öring.
Smolt / smoltstadium	Ung fisk inför utvandring till havet.
Stationär form	Öring som lever i sötvatten utan havsvandring.
Taimenlax	Äldre dialektal benämning för öring. Företrädevis från områden med ugriska språk.
Taxonomi	Vetenskapen om klassificering av arter.
Typologiskt namnbruk	Historiskt namnbruk baserat på färg, kondition eller säsong.
Vandringstid	Period då fisk vandrar.
Vraklax	Utlekt, nedvandrande lax med lägre värde. Fångas i vrakhus.
Örelax / örlax/örad	Äldre beteckning för öring.

Innehåll

OM LAXEN OCH ÖRINGENS NATUR – DERAS VANDRINGAR OCH BENÄMNINGAR I SVENSKA HISTORISKA KÄLLOR	1
SAMMANFATTNING	4
ORDLISTA	5
INLEDNING OCH SYFTE.....	9
METOD OCH GENOMFÖRANDE	9
AUCTORERNA	10
1558 - Conrad Gesner: <i>de piscium & aquatiliū animantium natura</i>	10
SVENSKA HISTORISKA BELÄGG	16
1730 – Daniel Bonge, om laxens natur.....	16
1738 - Petrus Artedi, <i>Ichthyologia</i>	17
1746 – Carl von Linné och <i>Fauna Svecia</i>	18
1751 – Nils Gissler, Vetenskapsakademins.....	20
1800-talets ikytologer	22
EXEMPEL I SVERIGE	24
1551 - Gustav Eriksson (Vasa) och den svekfulle prästen	24
1552 – Protokoll öfver fiske-rannsakningen inom Ångermanland, Medelpad, Helsingland och Gestrikland	25
1500-talets laxräkenskaper	27
1600 – Johannes Bureus anteckningar.....	30
1680 – Laxfogden som inte gjorde åtskillnad på lax	30
1688 – Räkning uppå kronans laxgård i Falkenberg.....	33
1805–07 – Silje laxörings-kronofiske i Sättnån.....	35
1827 – Den öringsmetande hyttskrivaren	38
1765–1796-Ragundasjön, mellan lax och öring	38
1765 – Förslag till fiskeristadga	42
1854 – Brukspatron Strokirk om lax och laxöring i Letälven	42
SLUTSATSER	43

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i
svenska historiska källor

BILAGOR	46
Bilaga 1	46
Bilaga 2	47
Bilaga 3	49
Bilaga 4	50
Bilaga 5	51
KÄLLFÖRTECKNING	52

Inledning och syfte

Länsstyrelsen i Örebro län gav Norconsult Sverige AB i uppdrag att utföra ett kulturhistoriskt kunskapsunderlag som utreder hur man under historisk tid i Sverige har åtskilt arterna *Salmo salar* och *Salmo trutta*, det vill säga lax och öring. Kände man under historisk tid till skillnaden mellan dessa arter, och hur framgår detta i olika typer av källmaterial.

Syftet med kunskapsunderlaget är att utgöra underlag inför kommande miljöåtgärder inom länets vattendrag.

Rapporten har sammanställts av Johnny Rönngren, arkeolog och sakkunnig inom historisk vattenverksamhet och fiskförekomst.

Metod och genomförande

Arbetet har genomförts i två huvuddelar. Den första delen har omfattat den historievetenskapliga kontexten och syftat till att kartlägga hur kunskapen om lax (*Salmo salar*) och öring (*Salmo trutta*) har utvecklats i den naturhistoriska litteraturen från antiken fram till 1800-talet. Den andra delen har behandlat hur den dåtida vetenskapliga uppfattningen kan avläsas i primärkällorna och hur dessa källor har strukturerat artdiskrimineringen i praktiken.

I den första delen har studien utgått från centrala naturhistoriska auktorer som har haft betydelse för den tidiga ichthyologin. Bland dessa ingår **Conrad Gesner**, vars verk *De piscium & aquatiliu animantium natura* (1558) utgör en av de första systematiska beskrivningarna av fiskar och innehåller separata avsnitt om lax och öring. Gesner jämför morfologiska egenskaper och livscyklar och återger äldre källor som Plinius och Ausonius från första århundradet efter kristus och 300-talet e.Kr. Vid sidan av Gesner har **Guillaume Rondelet** behandlats, vars arbete *Libri de piscibus marinis* (1555) är ett av de mest inflytelserika verken inom renässansens zoologi. Dessa kontinentala auktorer har kompletterats med svenska naturhistoriker och iktyologer från 1700-talet, där **Daniel Bonge** är en tidig representant med sin avhandling *Dissertatio physica de salmonum natura* (1730), vilken beskriver laxens uppvandring och stadier med latinska och svenska namn. Vidare har **Petrus Artedi**, ofta kallad den svenska iktyologins fader, analyserats genom hans verk *Ichthyologia* (1738), där han införde en systematisk nomenklatur och morfologiska kriterier för fiskar. Även **Carl von Linné** har studerats genom *Fauna Svecica* (1746), som utgör den första fullständiga redogörelsen för Sveriges fauna och innehåller klassificering

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

av laxartade fiskar. Dessa källor är tryckta naturhistoriska böcker och akademiska avhandlingar som ger insikt i den vetenskapliga diskursen och dess utveckling över tid.

Den andra delen av arbetet har fokuserat på svenska historiska exempel som speglar den praktiska artdiskrimineringen i juridiska och ekonomiska sammanhang. Här har källmaterialet utgjorts av kungliga brev, fiskerannsakingar, rättegångshandlingar, arrendeakter och kamerala räkenskaper från 1500- till 1800-talet. Exempel på dessa är Gustav Vasas brev från år 1551, där skillnaden mellan lax och örelax uttryckligen nämns, samt fiskerannsakingen i Medelpad från 1552, som redovisar fångster av lax och örlax separat. Vidare har räkenskaper från Stockholms slott under senare delen av 1500-talet analyserats, som omfattar ett flertal av kronans olika laxfiskelokaler runt om i landet. I räkenskaperna förekommer benämningar som lax, laxöring och tajmenlax. Även handlingar från Svea hovrätt och Kammarkollegiet har ingått, bland annat rättegångar från 1600-talet där laxfogdar ålades att skilja mellan blanklax, vraklax och örelax, samt arrendehandlingar från Falkenberg's laxgård under 1600- och 1700-talet. Dessa dokument har valts för att de representerar olika typer av källor – juridiska, administrativa och ekonomiska – som tillsammans ger en bred bild av hur kunskapen om arternas skillnader har tillämpats i praktiken.

Sammanfattningsvis har metoden kombinerat en genomgång av naturhistoriska verk med en systematisk insamling av svenska historiska dokument.

Genom att analysera både den vetenskapliga diskursen och den praktiska tillämpningen syftar studien till att belysa hur artdiskrimineringen mellan lax och öring eventuellt har uttryckts i olika kontexter och vilka källtyper som ger underlag för denna kunskap.

Auctorerna

1558 - Conrad Gesner: *de piscium & aquatiliu animantium natura*

Conrad Gesner (1516–1565), även kallad *den schweiziske Plinius* var en schweizisk läkare, naturforskare och humanist som är känd för att ha författat den första moderna zoologiska encyklopedin åren 1551–1558. Gesner studerade teologi, medicin och klassiska språk och tog medicinsk doktorsexamen år 1541. Hans zoologiska encyklopedi utgjordes av fem böcker om sammanlagt 4500 sidor som innehåller beskrivningar av däggdjur, fåglar, fiskar, reptiler och amfibier. Hans fjärde bok beskriver

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

fiskarna och trycktes i Zürich år 1558¹. Förutom att beskriva fiskarna utifrån egna observationer och efterforskningar utgick han även från äldre auktorers verk såsom, Plinius den äldre (23–79 e.Kr), Aelianus (170–235 e.Kr.), Ausonius (310–395 e.Kr.), Ambrosius (310–395 e.Kr.), Paulus Jovius (1483–1552).

Gesner kombinerade de äldre källorna med egna observationer och med samtida naturforskare såsom Rondeletius och Bellonius och blev den förste iktyolog att beskriva en systematiskt morfologisk jämförelse mellan lax och öring. Distinktionen mellan lax och öring finns omnämnda redan i Plinius D.Ä. verk *Naturalis Historia* från första århundradet efter kristus, och Ausonius dikt *Mosella* från 300-talet efter kristus, men uppträder mycket kort eller i poetiska uttryck². I dikten *Mosella*, om floden Mosel, förekommer ett stycke som skulle komma att reciteras i över tusen år av efterkommande iktyologer.

*Qui necdum salmo nec iam salar ambiguusque
Amborum medio, sario, intercepte sub aevo?*

-

*Den som ännu inte är lax, och inte längre är öring, tvetydig – mitt emellan
båda, fångad som sario i sin ålder.*

Ur *Mosella* vers 125–126

Generellt grupperade Gesner arter utifrån fysiska egenskaper och använde en konsekvent nomenklatur³. Han beskrev skillnader mellan arter genom jämförelser med välkända arter och tog upp variationer inom arterna såsom juvenila stadier, könsskillnader och lekförändringar. Han illustrerade även dessa skillnader genom avbildningar med separata bilder för lax och öring, och hon- och hanfiskar under lek samt vårsommar och höstlaxar.

Figur 1. Den lilla laxen enligt Gesner år 1558.⁴

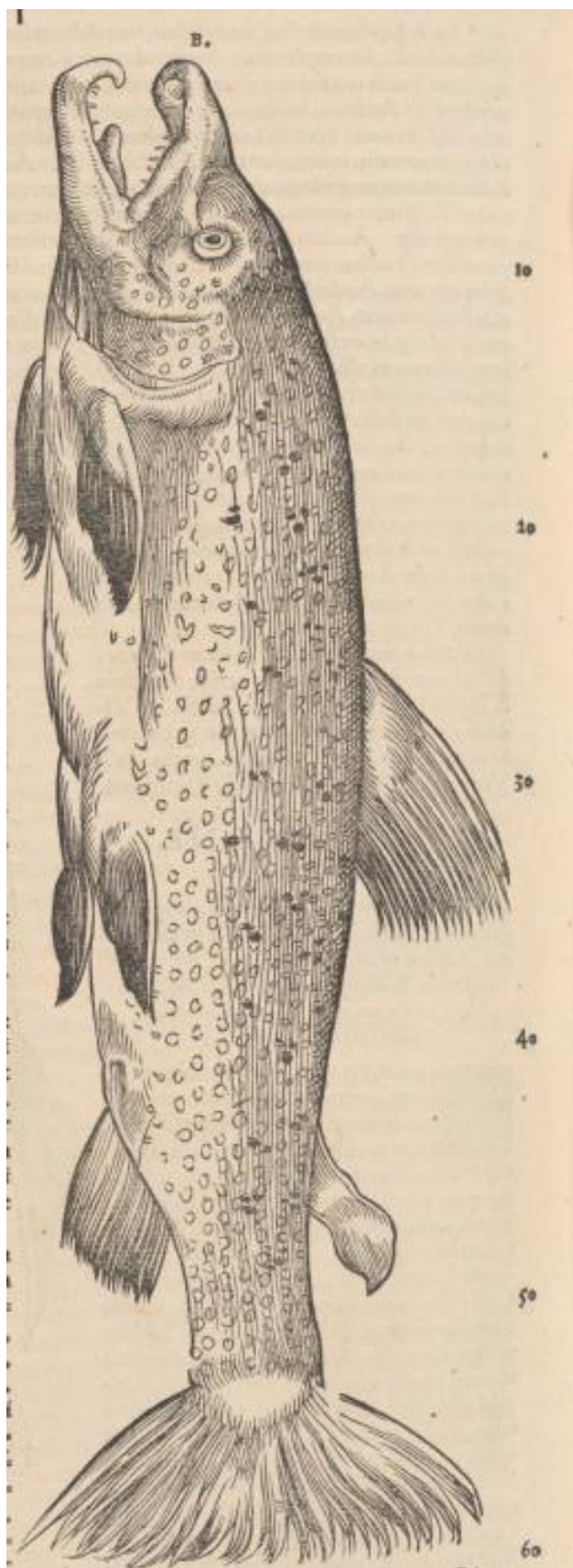
¹ (Gesner, 1558)

² (Ausonius, Decimus Magnus, (1580); d.ä., Plinius, 1668-1669)

³ (Hendriks, 2019)

⁴ (Gesner, 1558, s. 971)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Figur 2. Bilden återger en höst- och vinterlax under och efter leken som lätt kändes igen på sin böjda krikformiga underkäke och fler fläckar.⁵

I Gesners bok har han två skilda avsnitt som behandlar *Salmone* och *Truttae*⁶. Om detta är Gesner inte den förste iktyolog att göra. Även Rondeletius delade upp dem i sitt verk från år 1555⁷. Däremot var Gesner den förste att ställa lax och öring bredvid varandra och diskutera likheter och olikheter, koppla dem till olika livscyklar och habitat.

I avsnittet om laxen (*salmone*) behandlar han laxens morfologi, livscykel, namn och beskriver de små och stora laxarna. I avsnittet om öringen (*truttae*) beskriver han flodöringar, sjööringar och som han ser det, deras olika varianter. Han försöker bringa ordning i begreppen *Salar*, *Farion* och *Salmo* där han menade att namnen uttrycker skillnad i storlek och ålder, inte i olika arter. Enligt Gesner var *Salar* den lilla laxen, *Farion/Sarion* den mellanstora och *Salmo* den stora. Dessa namn baserades därmed på ålder eller livsmiljö, vilket resulterade i ett typologiskt system där olika stadier blandades med artnamn, snarare än biologiskt.

Lax (*Salmo*)

- **Salmo** – huvudnamnet för laxen.
- **Salar** – den lilla laxen ("parvulus Salmo"), nämns i samband med Ausonius.
- **Farion (eller Sarion)** – mellanstor fisk, ibland felaktigt tolkad som öring.
- **Tacons** – små laxar (juvenila stadier), omnämns i kapitlet om Salmo.
- **Synonymer och regionala namn** – Gesner återger flera folkliga namn från olika språk (latin, tyska, franska), t.ex. *Lachs* (tyska), *Saumon* (franska).

⁵ (Gesner, 1558, s. 970)

⁶ (Gesner, 1558, ss. 969-979, 1198-1213)

⁷ (Rondelet, 1555)

Öring (*Truttae*)

- **Trutta** – huvudnamnet för öringen.
- ibland kopplad till sjööring.
- **Trutta fluviatilis** –bäck- och flodlevande öring
- **Trutta lacustres** –sjölevande öring
- **Farion (felaktig tolkning)** – vissa äldre auktorer ansåg att Farion var öring, men Gesner menade att det var en mellanstor lax.
- **Trutta salmonata** – variant med fler och tätare purpurfläckar,

I Gesners jämförelse mellan lax och öring konstaterar han att de är nära besläktade och att likheterna dem emellan är stora, särskilt vad gäller mindre lax⁸. Gesner pekar dock ut två huvudsakliga skillnader, dels morfologiska, dels deras livsmiljö och beteende. Vad gäller morfologiska skillnader pekar Gesner på nosens form, stjärtfenans utformning och bukens bihang⁹.

Därutöver beskriver Gesner att det förekommer varianter av öringen, benämnd *Salmonata*, som har fler och tätare purpurfläckar än laxen¹⁰.

I beskrivningarna av laxen och öringens olika livsmiljöer och beteenden

⁸ - ”*suntque Truttis adeo similes, ut vix a peritis internoscantur, nisi propius inspexerint*”

(små laxar är så lika öringar att även experter har svårt att skilja dem åt utan noggrann inspektion).

⁹ - “*His accedit rostrum acutus in salmonibus quam in truttis.*”

(“Därtill kommer att nosen är spetsigare hos laxarna än hos öringarna.”)

-“*...in illis pinna caudae longa & bifida, ut in Alosis, in truttis brevis & non divisa.*”

(“Hos laxarna är stjärtfenan lång och kluven, som hos aloserna; hos öringarna kort och inte delad.”)

- “*...ventriculi appendices plures & evidentiores habent.*”

(“Öringen har fler och tydligare bihang vid magen än laxen.”)

¹⁰ “*...nihil discriminis interesse comperies, praeter purpureas maculas, quas in lateribus tam copiosas non habent Salmones.*”

(“Du finner ingen skillnad, utom de purpurfärgade fläckarna, som laxarna inte har så rikligt på sidorna.”).

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

skiljer Gesner på att de antingen är anadroma eller stationära. Gesner har dock inget ord för termen anadrom utan beskriver att laxen har sitt ursprung (*nascitur*) i havet varifrån den vandrar upp för lek och reproduktion i de floder som har kontakt med havet¹¹.

Öringen beskrivs som en huvudsakligen flodlevande art och Gesner lutar sig på den äldre auctoren Bellonius som beskriver två varianter av öringar, *trutta fluviatilis* – som flod- och bäcklevande, medan *trota/lacustres* var en insjööring¹².

Figur 3. Den flodlevande öringen, enligt Gesner¹³.

Vidare beskrivs hur öringen föredrar kallt, klart och strömmande vatten, och vid leken gör kraftiga uppstigningar i bergsbäckar. Den förekom i både strömmande och stillastående vatten där kvalitén på köttet ansågs påverkas av miljön.

Gesner vänder sig starkt emot Ausonius uppfattning, från 300-talet e.Kr. om att öringar förvandlades till lax med åldern och då den smakat havets sälta. Detta menade Gesner var en allmänt förkastad tolkning och Gesner ifrågasatte även om människor verkligen kan ha varit så pass okunniga förr.

Vid tiden kring 1500-talet fanns ingen modern taxonomi som tillkom först med Linnés system omkring 200 år senare. Gesner blandade storleksstadier och livsformer. Han hade en överbetoning på habitat och färg vilket ger en huvudsakligen mer typologisk grundad klassificering snarare än biologisk, särskilt vad gäller öringarna. Hans verk kom

¹¹ *Salmo in Oceano tantum nascitur, qua de causa fluuius tantum eos subit qui in Oceanum influunt.*”

(Laxen har sitt ursprung från havet, och därför går den bara upp i de floder som rinner ut i havet.)

¹² “*Trutta est piscis fluviatilis, Trota vero marinus.*”“(Öringen är en flodlevande fisk, medan Trota är marin)

¹³ (Gesner, 1558, s. 1203)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

emellertid att utgöra grund för kommande århundradens iktyologer, vilka samtliga utgick från Gesner. Även Widegren citerade Gesner i sitt verk om salmoniderna år 1863.

Svenska historiska belägg

1730 – Daniel Bonge, om laxens natur

Daniel Bonge presenterade år 1730 sin avhandling i Uppsala universitet om laxens natur och laxfångster i Österbotten och Kemi lappmark¹⁴. Hans verk är en av de tidigaste vetenskapliga texterna om laxens natur och fisket i nordn.

Avhandlingen, som är skriven på latin, beskriver laxens uppvandring, lek och fångstredskap. Han nämner de olika laxstadierna med latinska, svenska och finska namn.

1. **Salmuli digitales/ Salmunculi**: Laxyngel, smålaxar
2. **Salares**: Ung lax
3. **Sariones**: Mellanstorlax, Laksgosse/Kirro, Poika
4. **Salmo**: Fullvuxen lax/Lohi
5. **Anchrago** (epitet): äldre lax under lek, krok lax/, Kojamo
6. **Blanklax** (epitet): Nykommen lax/Kirkas lohi
7. **Svartlax** (epitet): Lax som stannat länge/Musta lohi
8. **Wraklax** (epitet): Nedvandrande lax efter lek/Lasku lohi
9. Vinterliggare/talvikko (lax som kvarstannat under vintern)

Trutta: Öring/Taimen

1. **Trutta**: Öring
2. Liten laxöring: puukko-taimen eller tammakko ("ej längre än en kniv")
3. **Fariones** (mogen ålder): Laxöring/tajmen
4. Halvgammal laxöring/tammacko
5. Stor laxöring/ viisisormiainen ("fem fingrar lång")

Namnen för laxen och öringen är i sin helhet ontogenetiska där de erhållit olika namn beroende på ålder, storlek och utvecklingsstadium. Namnskicket utgör dock ett arv av det typologiska namnbruk som återfinns redan i Ausonios dikt från 300-talet e.Kr.

¹⁴ (Bonge, 1730)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Bonge skiljer tydligt mellan lax (*salmo*) och öring (*trutta*) som olika arter och betonar att öringen inte är en livsfas av laxen. Små öringar skiljer sig, enligt Bonge, från lax i och med att öringen har en kortare och trubbigare huvud, bredare och kortare kropp med mindre fjäll som inte är lika silverglänsande. Därutöver beskrivs den ha en bred odelad stjärt. Laxen beskrivs av Bonge ha ett blankt huvud som är slät och fet hud, markerad med svarta fläckar. Ryggen är mörkblå med fina fjäll på den något feta huden. Resterande del av kroppen är huvudsakligen silverfärgad. Då fiskarna uppehållit sig en längre tid i vattendraget efter vandring och lek blir dess kött blekare och illasmakande varvid den ratades. Laxen beskrivs leva i havet och vandra upp i älvarna för lek. De vandrar vanligen i maj-juni och återvände till havet efter leken. Även öringen hade sitt ursprung ur havet men var också vanligt förekommande i sjöar.

Även vad gäller fångstmetoder redovisar Bonge skilda metoder för att fånga lax eller öring. Han beskriver att laxen under dess vandring inte var intresserad av mete under våren emedan detta kan göras för laxöringen.

1738 - Petrus Artedi, *Ichthyologia*

För svensk del är Petrus Artedi den svenska iktyologins fader¹⁵. Hans verk publicerades postumt år 1738 av Carl von Linné som varit studiekamrat i Uppsala och god vän med Artedi. Artedi skilde mellan art och varietet och ställde upp nomenklaturregler inom zoologin. Hans skapade en strikt morfologisk klassificering för fiskarna, som baserades på skelettets konsistens, gälarnas operculum och fenstrålarnas natur. Han inkluderade *Salmo* som ett huvudsläkte för laxartade fiskar och angav diagnostiserande karaktärer vad gäller kroppens form, fjällets struktur, fenornas placering och beskrivning av tanduppsättning osv. Därmed skedde en övergång från kvalitativa beskrivningar till kvantitativa och mätbara kännetecken. Det är även i och med Artedis klassificering som de svenska namnen relateras till arternas latinska namn via ett svenskt index.

Artedi delade in salmoniderna i en huvudgrupp med fem varianter.¹⁶ Dessa skiljde han åt genom morfologiskt diagnostik och utifrån ekologiska grunder, se bilaga 1. Utifrån sin diagnostik hänvisade han respektive variant till tidigare auctorerers nomenklatur. Därmed försökte han skapa en systematisk ram som bindes ihop med äldre nomenklatur och synonymier. Till dessa auctorerer refererade han främst till de

¹⁵ (Artedi P. , *Philosophia ichthyologica in qua quiquid fundamenta artis absolvit: characterum scilicet genericorum, differentiarum specificarum, varietatum et nominum theoria rationibus demonstratur, et exemplis comprobatur. Ichthyologiae pars II D. 2, 1738)*

¹⁶ (Artedi P. , 1738, s. 11f)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

engelska iktyologerna Willughby och Ray. Artedis arbete är därmed främst ett systematiskt verk och saknade därmed vidlyftigare beskrivning av deras levnadsmönster, lektider eller habitat.

1. **Salmo** – Lax (*Blanklax*), nosen längre än undre käken.
2. **Salmo cinereus aut griseus** – Grålax (*The Grey*).
3. **Salmo (Auct. Trutta salmonata)** – Laxöring (*Bull-Trout*).
4. **Salmo (Auct. Trutta lacustris)** – Sjööring.
5. **Salmo (Auct. Trutta fluviatilis)** – Bäcköring (*Forell, Stenbit, Rölfisk, Bäckraö*).

Artedi återgav detsamma huvudsakliga skillnaderna mellan lax och öring som tidigare auctorer gjort, han pekade på skillnader av käken och nosens form där laxen anges ha nosen över underkäken, den rikligare förekomsten av fläckar hos öringen, skillnader i stjärtfenorna där laxen har en tvågrenad stjärtfena till skillnad mot öringen. Vidare pekar Artedi på att laxen har två rader med tänder på gommen medan öringen har tre, att antalet ryggkotor varierar mellan arterna där öringen har 60 och laxen 56¹⁷.

Artedi pekar också ut de skilda habitaterna där laxen beskrivs leva i havet och floder som är förbundna med havet. Detta till skillnad mot öringen vars huvudsakliga habitat är sjöar eller strömmar.

1746 – Carl von Linné och Fauna Svecia

Carl von Linnés verk *Svecia fauna* utkom i två upplagor åren 1746 och 1761¹⁸. Verket är den första fullständiga redogörelsen för Sveriges djurvärld och innehåller systematisk klassificering av däggdjur, fåglar, fiskar, insekter m.m. med latinska och svenska namn, artdiagnoser och synonymer.

Linné delade in salmoniderna i fyra varianter, se även bilaga 2 för svensk översättning:

1. *Salmo salar* – Lax
2. *Salmo eriox* – Grålax
3. *Salmo trutta* – Örlax, börting
4. *Salmo fario* – Laxöring, forell, stenbit

Linnés verk saknar ofta längre textstycken som förklarar innebörden av de korta kommentarer som förekommer i anslutning till artbeskrivningarna. De består av kondenserade och systematiska

¹⁷ (Artedi P. , *Ichthyologica* - det vill säga alla verk om fiskarna, 2022)

¹⁸ (von Linné, 1746, ss. No: 345-348)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

sammanställningar. Av dessa framgår att laxen har en längre nos än underkäken, att stjärtfenan är kluven och kroppen huvudsakligen silverglänsande. Dess habitat, där laxen lade sin rom, anges vara de floder som har förbindelse med havet. Han noterade även förändringar vid lek, såsom förlängd underkäke och skifte i färg. Grålaxen uppges i Fauna Svecia försiktigt av Linné möjligen vara en egen art. Han refererade till de engelska iktyologerna Willughby och Ray som verkade under 1600-talet och författade år 1686 boken *Historia Piscum*. De beskrev en salmonid kallad *the grey* eller *cinerus/griseus*, som var bredare och kraftigare än havslaxen. Grålaxen beskrivs vara tätt beströdd med mörkgrå fläckar från vilken den fick sitt namn¹⁹. Dess stjärtfena anges ha varit jämn och inte kluven. Den steg upp i vattendragen kring augusti för lek. Att Linné trodde att det rörde sig om en egen art baserades sannolikt på de morfologiska skillnader han observerade, nämligen grå fläckar och jämn stjärtfena. Därutöver anmärkte han även att grålaxen hade samma habitat som laxen (*Salmo salar*). Han förefaller därmed beskriva en öring med samma habitat som lax, vad som numera i dagligt tal benämns som havsöring.

Att både Artedi och Linnés kopplade samman *the grey* med den redan förekommande äldre svenska benämningen *grålax* innebar troligen en felaktig artifiering av en ontogenetisk fas. Därmed tillskrevs grålaxen egenskaper som hörde till *the grey*, vilka stod tvärtemot det som Bonge angav år 1730 och senare Gisler år 1751, se föregående och nästa kapitel. Dessa framhöll att grålaxen var en utlekt salmonid.

Linnés erfarenheter av krok-lax framgår i skildringen av hans Lapplandsresa år 1732. Linné beskriver en situation vid Laxholmen vid Luleälven där han bevittnade laxfisket och fick se hur krok-laxar togs upp²⁰. Han granskade äldre och yngre exemplar och lät öppna 11 stycken krok-laxar samt intervjuade laxfiskarna om vad termen krok-lax åsyftade. Hans slutsats var att de inte utgjorde en egen art eller ålder utan att namnet hänvisade till den krok som främst han-laxarna erhöll vid dess lek. Storleken på kroken var alltid i proportion till lax-individens storlek.

Angående öringarna indelades dessa av Linné i två varianter, *Salmo trutta* och *Salmo fario*²¹. *Salmo trutta* anges av Linné ha sina habitat i floder som i Blekinge och Norrland, därmed indirekt antydandet att det även här rörde sig om en anadrom variant. Vidare uppges öringens kropp ha brunaktig färg med röda och svarta prickar längs sidorna, svarta ögonfläckar med brun iris samt en hel och odelad stjärtfena.

¹⁹ (Willughby, Francis & Ray, John , 1686, s. 193)

²⁰ (Linné, Carl von Linnés ungdomsskrifter. Ser. 2, 1889, s. 167)

²¹ (von Linné, 1746, ss. No: 345-348)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Vad gäller *Salmo fario*, det vill säga laxöring eller forell, utgjorde dess habitat av floder och bäckar. Dess färg varierade och präglades av det lokala vattendrag som den vistades i. Kroppen beskrivs som långsträckt med röda prickar längs sidorna med tvåfärgade bukfenor och prickar på rygg- och analfena.

Som vidare diskuteras i sidan 24 efterlämnade därmed Linné en pluralitet av namn (*Salmo erix/fario/trutta*), vilka i modern mening var att betrakta som samma art, *Salmo trutta*.

1751 – Nils Gissler, Vetenskapsakademins

Åren 1751 och 1752 publicerade lektorn och läkaren Nils Gissler ett flertal artiklar i årsupplagorna av Kungliga Vetenskapsakademins handlingar rörande laxen;

- *Rön om laxens natur och laxfisket i de Norrländska elfvarna.*
- *Andra stycket, om laxens natur och egenskaper*
- *Tredje stycket, anmärkningar om sjelfva laxfisket*
- *Fjerde stycket, om fiske-bragderna*
- *Femte och sista stycket, om den fångade laxens tillredning och insaltning.*

I Gislars andra stycke ger han längre beskrivningar av laxen och öringen och blir därmed den förste författare att göra detta på svenska²². Gissler utgick från tre huvudsakliga slag; laxen, laxöringarna och forellen. Laxen delades i sin tur upp i olika namn baserat på stadie i sin lek eller livscykel. Till dessa hörde:

1. Sp. *Salmo* – lax
 - (a). Havslax, blanklax eller grönnacke.
 - (b). Vraklax, grå-, krok- eller långfärdslox
2. Spec. Laxöringar
 - (c). Laxöring, laxockel, fjärd- eller Eriksmäss-lax.
 - (d). Tvärspol
 - (e). Börting, taimen,
 - (f). Laxunge, smålax
3. Spec. *Salmo maxilla ineriore paulo longiore, maculis rubris*. Art. Sp. 51. Stenbit, forell, Bäckerö eller Rölfisk.

Havslaxen bestod huvudsakligen av blanklax och kroklox av vilka den

²² (Gissler, 1751, vol XII)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

senare hörde till de större och äldre individer. Gisler påpekade att alla uppvandrande laxsorter undergick en förändring efter en tid i älven där de ändrade färg och blev mörkare och fick ett magrare kött och därmed mindre begärliga. Därav att de erhöll namn som vraklax och grålax. Blanklaxen uppsteg i omgångar från havet från midsommartid till september, den var fet och silverglänsande med grönaktig ton vid nacken och små svarta fläckar på sidorna. Köttet var rött och smakligt. Blanklaxen vägde ofta mellan ett och tre lispund, ibland mer, och var den mest eftertraktade formen. Dess kött blev magrare allteftersom den steg högre upp i vattendraget. Den beskrevs endast ha en antydning till krok och uppehöll sig inte i älvens största djup. Efter midsommartiden steg ytterligare en större variant av blanklax upp i älvarna, vilka innehöll mognande rom. Den följde den djupare delen av älven och hade även en större krok. Krokaxen utgjordes av de största individer, hade mogen rom vid sin uppgång och uppehöll sig uteslutande i älvens djupaste del. Krokaxen som stannade länge i älven benämndes som grålax sedan den ändrat sin färgteckning. Laxungen, eller pådrivaren, var små hannar som följde laxens uppgång under sommaren. De är smala, har kluven stjärt och svarta fläckar, men uppgavs inte vara könsmogna.

Till öringarna hörde flera varianter som antingen uppgavs ha sitt hemvist i sjöar, älvar eller havsfjärdar.

Laxöringen som även benämndes som vår- eller Kola-taimen steg upp tidigt om våren vid islossningen. Den var lång och smal med blygrå färg och svarta stjärnliknande fläckar. Den uppehöll sig utmed älvsstränderna och sökte sig till sidogrenar och mindre älvsparter. Stationära laxöringar, som de som förekom i Jämtlands insjöar, kunde dock bli lika stora som de havsvandrande laxöringarna. Börting, även kallad taimen, kom sent på sommaren, i juli eller augusti, och stannade över vintern. Den liknade blanklaxen men var mindre och bredare, med svarta fläckar omgivna av brun färg. Den lekte i övre älvsparter och gick ut med islossningen.

Därutöver nämner Gisler tvärsjol och laxungar vilka båda följde laxen vid dess uppgång. Tvärsjolen beskrivs ha röda fläckar och ett relativt större huvud och tjockare kropp i förhållande till sin kroppsstorlek. Den lekte i mindre älvar under hösten, kring oktober, och vandrade ned direkt efter lek.

Slutligen beskriver han stenbit, även kallad forell eller bäckarö, som är stationär och lever i små åar och tjärnar. Den leker i september och stannar kvar året runt. Färgen varierade utifrån de förutsättningar som fanns vid de specifika vattendragen, ljus färg på stenbotten, mörk på gyttja.

Gislars beskrivningar av lax och öring utgår från ett typologiskt tankesätt där han utgår från att dess skilda ekologiska former representerar olika

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

slag, så som han benämner dem. Det framgår att forellen, det vill säga bäcköringen, utgör en stationär form medan flertalet av de övriga öringformerna är anadroma som föregår eller följer efter laxen från havet. Vidare påpekade Gisler att laxarnas utseende även skiljde sig beroende på vilken älv som var dess hemmaälv. Exempelvis beskrivs Njurundaälvens lax som huvudsakligen lång och smal, medan Indalälvens lax var kort, bred och fetare.

De redovisade namnformerna ger en tydlig bild av hur laxens utseende, kondition och beskriver hur beteende förändras under året. Blanklaxen är fet och silverglänsande vid uppgång, men blir vrak- eller grålax efter lek, och de största individerna är ofta de som stannar längst.

Uppgångstiderna varierar från tidig vår för laxöringen, till midsommar för blanklaxen och sensommar för börting. Lek sker främst i forsar och steniga partier, och efter lek blir fisken mager och vandrar ned, utom de som övervintrar i älven.

De namnformer och redovisningar av egenskaper som både Bonge och Gisler beskrev vad gäller laxens olika faser och öringens olika former och slag utgör spår av en traditionell ekologisk erfarenhet. Kunskapen grundades genom platsbunden erfarenhet som erhöles genom fiske av lax och öring och traderades till nya generationer genom utövandet av fisket. Artedi och Linné tog dessa lokala kategorier och försökte passa in dem i ett naturhistoriskt system. Gislars text utgör en hybridisering av mötet mellan den praktiska kunskapen och den vetenskapliga systematiken.

1800-talets iktyologer

Under 1800-talet och i synnerhet dess senare hälft skedde en omfattande ökning av både internationella och svenska yrkesverksamma fiskeritjänstemän med en iktyologisk bakgrund och utbildning. Till dem hörde

- Sven Nilsson (1787–1883): *Skandinavisk fauna-fiskarna*, (1852)²³
- Fredrik Adam Smitt (1839–1904): *Skandinaviens fiskar*, (1837)²⁴
- Hjalmar Widegren (1838–1878): *Bidrag till kännedomen om Sveriges Salmonider*, (1863)²⁵
- Wilhelm Liljeborg (1816–1909): *Sveriges och Norges fiskar* (1891)²⁶

Den utmärkande insatsen bland dessa är Widegrens avhandling som Sveriges salmonider från 1863. Som hittills framgått fanns förvisso en

²³ (Nilsson, 1852)

²⁴ (Smitt, 1837)

²⁵ (Widegren, 1863)

²⁶ (Liljeborg, 1891)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

uppdelning mellan lax och öring, men därunder en rik flora av olika varianter som delvis baserades på i huvudsak ontogenetiska grunder (*Salmo eriox/fario/trutta*). Widegren kritiserade den äldre systematiken för att ha överdrivit skillnaderna och för att ha skapat onödiga namn. Han reducerade dessa till två tydliga arter, *Salmo salar* (lax) och *Salmo trutta* (öring), med erkännande av variationer men inte som egna arter²⁷. Hans empiriska undersökningar för att bekräfta detta genomfördes genom att observera infångade exemplar av fiskar i olika stadier samt kläckning av rom i uppodlingsmiljöer. Därmed kunde han följa hur de utvecklades allt eftersom de växte²⁸. Kunskap baserad på praktisk fiskerikunskap övergick därmed till en vetenskaplig systematik.

Trots Widegrens revidering av arterna inom öringssläktet kom de olika begreppen att bestå, både inom den internationella forskningen såväl som den nationella. I både Smitts och Liljeborgs böcker om *Skandinaviens fiskar* och *Sveriges och Norges fiskar* (1891), beslöt dessa uttryckligen för att inte använda termen öring för *Salmo trutta* utan istället det ontogenetiska namnet grålox²⁹. Grålox, som framgår i sida 21, hade av Artedi och Linné misstänkts utgöra en egen variant varom de emellertid uttryckte osäkerhet. Både Bonge (1730) och Gisler (1751) hade tydligt redogjort att namnet var ontogenetisk betingat och hänvisade till en utlekt och nedströmsvandrande salmonid. Begreppet grålox har därmed haft en varierande betydelse under historiskt tid, från att betyda en utlekt lax, till att utgöra en egen underart till lax, för att därefter under 1800-talet utgöra samlingsnamnet för öring, *Salmo trutta*.

Linnés flertaliga namn hos salmoniderna kom även att inom den internationella iktyologin vålla förvirring. *Salmo eriox/fario/trutta* var tre namn som användes för samma art; öringen/trout. År 1929 avslutades debatten om vilket namn som skulle gälla i samband med International Commission on Zoological Nomenclature (ICZN)³⁰. Sedan Dr David Starr Jordan hade lagt fram fallet till kommissionen diskuterades frågan, varvid man inledningsvis övervägde mellan *Salmo fario* eller *eriox* på grundval av att gängse bruk och praktisk tillämpning ansågs väga tyngst. Att den internationellt godkända termen för öring ändock föll på *Salmo trutta*, berodde på att man uppmärksammade Widegrens avhandling från år 1863. Enligt regeln om *first revisor* tillskrevs Widegren varit den första att förklara pluralitet av namnen *eriox*, *trutta* och *fario*, till en och samma art, och att han själv valde namnet *Salmo trutta*.

²⁷ (Widegren, 1863, s. 54)

²⁸ (Widegren, 1863, s. 12)

²⁹ (Liljeborg, 1891)

³⁰ (Hubbs, 1929)

Exempel i Sverige

1551 - Gustav Eriksson (Vasa) och den svekfulle prästen

År 1551 författade kung Gustav ett brev till fogden Hans Fordell, i Medelpad, angående ett laxfiske i Tuna socken som en herr Peder och två bönder genom osanna uppgifter tillnarrat sig i ett kunglig brev, se bilaga 3³¹. Brevets innehåll utgör ett exempel på hur fiskerätt och fiskarter kunde vara föremål för både juridisk manipulering och kunglig reglering. Av kungens brev framgår att en präst och två bönder lyckats erhålla ett laxfiske genom att påstå att de bara fiskade *små örelaxar* under perioden mellan 9 och 30 juli. Påståendet antyder att prästen och bönderna försökt ge intrycket av fisket som mindre värdefullt genom att hänvisa till förekomsten av enbart örelax varvid fisket inte förtjänade Kronans intresse.

Figur 4. Bild ur Olaus Magnus verk från år 1555 om de nordiska folken. Med denna bild berättar Olaus om det rika fisket i landskapen runt Bottenviken.³²

Efter ett tag fick kungen emellertid information om att det faktiskt var den bästa laxen som togs vid denna plats under denna tid. I brevet beordrade han därmed sin fogde att genast avresa till de lögnaktiga innehavarna av laxfisket och återta det kungliga brevet som givit dem rätt till fisket³³.

³¹ (Handlingar rörande Sveriges historia, 1904, s. fol 137v)

³² (Magnus, 2010 (1555), s. 937)

³³ Kyrkoherden Peder Andræ avsattes från sin tjänst för sitt tilltag och

Brevet redovisar därmed att samtliga berörda parter, kungen, prästen och bönderna har haft en uppfattning om skillnaden mellan lax och örelax, att sorterna även värderas olika och att man försökt manipulera motparten i syfte att tillskansa sig ekonomiska fördelar, vilken dock reagerade mot de falska anspråken.

1552 – Protokoll öfver fiske-rannsakingen inom Ångermanland, Medelpad, Helsingland och Gestrikland

År 1552 genomfördes en fiskerannsaking inom ett flertal landskap i norra Sverige. De berörda landskapen var Ångermanland, Medelpad, Helsingland och Gestrikland. En fiskerannsaking innebar att Kronan utförde en undersökning i syfte att kartlägga fiskerättigheter och fiskets omfattning och vilka personer, byar eller gods som hade rättighet att fiska. Därutöver fastställdes med vilka redskap som fiske fick ske och andra skyldigheter kopplade till fisket såsom skatteprestationer. Generellt framgår namnet på vattendraget och inom vilken socken, uppgifter om fiskarter och vilka som hade nyttjanderätt. Fiskerannsakingen utgör därmed en rättslig kontroll över fiskeresurserna.

Bland de flertalet fiskelokaler som undersöktes i samband med 1552 års fiskerannsaking i ovan nämnda landskap framkommer tre fall där åtskillnad mellan lax och örlax gjordes, se bilaga 4.³⁴

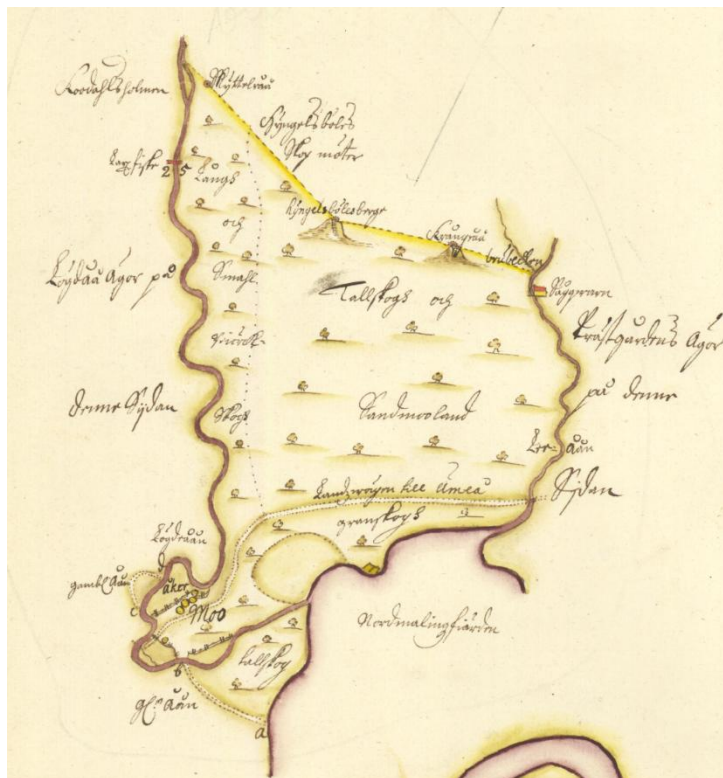
I ena fallet beskrivs fisket vid byn Mo i Lögdeälven i Nordmalings socken i norra Ångermanland. Enligt rannsakingen beskrivs att blott några nejonögon och örlaxar fångades varje år.³⁵ Man fiskade dessa med en ålkista som anlades genom att placera ut små och stora strömstenar som höll fast anordningen samtidigt som man med ris och vasar ledde fisken in i kistan. Uppströms Mo fanns ytterligare två fiskeplatser, vid Hyngeböleforsen och Långforsen. Vid Långforsen, vars botten bestod av sand och grus, fanns en laxgård där både lax (5 st) och örlax fångades av vilken örlaxen fångades under hösten. Vid Hyngeböleforsens fors fiske hade 3 laxar erhållits under året då rannsakingen utfördes.

fick böta en silverskål om 1 lod mark till Konungen (Bygdén, 1926, s. 172)

³⁴ (Westman, K.G, 1920, s. 38)

³⁵ (Westman, K.G, 1920, s. 37)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Figur 5. Karta över Mo från år 1698, omkring 146 år efter fiskerannsaktionen år 1552. I kartan ses laxfisket vid Hingelsböleforsen märkt kartlitt 25 i den övre delen av det vänstra vattendraget.³⁶

I samma socken fanns även två mindre vattendrag, Saluån och Sundbäcken, båda med utlopp i havet. Enligt rannsaktionen var båda vattendragen så små att ingen lax gick upp men att örelax och nejönögon fångades om hösten.

Vidare beskrivs även Tunaå, eller Ljusnan, i Medelpad, vilket alltså torde gälla samma fisken som Gustav Vasa blivit förnillad på året innan, se ovan. Rannsaktionen beskriver att ett flertal intressenter bedrev laxfisket i Matsforsen med olika metoder, bland annat med flera laxkar, vrakhus av vilka olika andelar av fångsten räntades till kungen.³⁷ Ett vrakhus ägdes dock helt och hållet av Kronan och i denna hade man år 1552 hunnit erhålla 7½ tunna lax och vid tillfället för inventeringen inväntade man nu att örlaxen under hösten skulle gå upp.

Rannsaktionen visar att åtskillnad gjordes mellan lax och örlax av vilka den senare beskrevs som mindre i och med att den lekte i mindre vattendrag dit inte laxen gick samt därutöver lekte örlaxen under hösten.

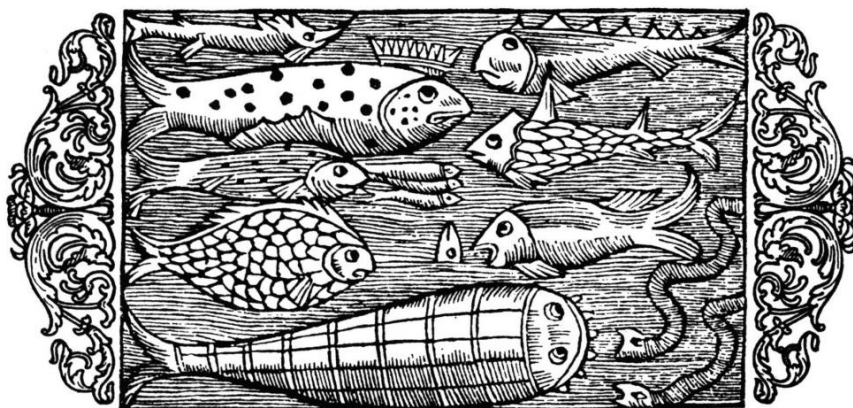
³⁶ (LSA, 1698: Z20-37:1)

³⁷ (Westman, K.G, 1920, s. 50)

1500-talets laxräkenskaper

Olika sorters namn för laxfiskar påträffas även vid granskning av de olika fiskerierna runt om i riket som finns redovisade i de så kallade landskapshandlingarna som sträcker sig mellan 1530–1630. Bland dessa handlingar intar räkenskaperna från Stockholms slott en särställning i och med att en stor andel av kronans fiskerier administrerades från Stockholm. Här framgår art för art, vem som ansvarade för fångsten, vart fångsten skedde, hur mycket som fångats och med vilka metoder och hur den vidare hanterades, som löneutbetalning, förtäring vid Stockholms slott eller distribuerades till annan del inom riket.

Bland de laxfiskar som finns redovisade förekommer: lax, tajmenlax och laxöringar³⁸. Därutöver förekommer även ytterligare namnformer av lax men som snarare är baserade på typ av konservering eller dess avradsform: spickelax, stadgalax, tiondelax, pundelax, lappelax, taxalax, avradslax samt laxhuvuden och -ryggar.

Figur 6. Bild ur Olaus Magnus verk från år 1555 om de nordiska folken ur kapitel 20 där han beskriver olika fiskar. Bilden förefaller återge stör, en krönt öring, abborre, sill, en karpfisk, simpa, fjärsing och nejonöga eller ål.³⁹

År 1558 levererades och utgavs sammanlagt 533 tunnor lax vid Stockholms slott.⁴⁰ Av den så kallade tajmenlaxen redovisades, samma år, att Stockholms slott erhölet 16½ tunnor från de finska socknarna Ijo och Limingo. Året därpå, 1559 erhölet tajmenlax från Norra Roden, Finnforsen i Skellefteå och från fogden i Lule, Pite och Kalix socknar. Sammanlagt

³⁸ (Strödda kamerala handlingar, 1557-1558) – se inledande förteckning.

³⁹ (Magnus, 2010 (1555), s. 965)

⁴⁰ (Strödda kamerala handlingar, 1557-1558, s. 47)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

uppgående till 47 tunnor tajmenlax⁴¹.

Vad gäller laxöring erhöles den till Stockholm år 1559 från Iggesundsån i Hälsingland, från Söderforsen i Umeå, Fälleforsen i Skellefteå och även en Fälleforsen i Pite socken⁴².

Bruket av termerna laxöring och tajmenlax visar sig emellertid inkonsekvent när man över tid skärskådar räkenskaperna för respektive lokals laxfiske. I detta fall har laxöringsfisket i Iggesund och Delångersån granskats mellan åren 1556–1563. För fisket i Iggesundån, som bedrevs med laxkar, anges fångsterna som laxöringar under en sammanhållande tidsserie om tre år, 1557–1559⁴³. Däremot redovisas de som lax tiden innan och efter denna treårsperiod, åren 1556, 1560, 1562 och 1563⁴⁴. I Delångersån vid Idenora socken utövades fisket med hjälp av två vrakhus, vilket är en anordning med vilken man fångade nedströmsvandrade fiskar. Även här synes fångsterna under perioden 1556–1563 främst ha redovisats som lax med undantag av året 1559 då både vraklax och taimenlax anges ha fångats samt år 1560 då vraklax och laxöringar räntades⁴⁵.

Genomgående i dessa år där laxöring och tajmenlax finns omnämnda är att de separeras från övriga laxkategorier och i resterande delar av årsräkenskaperna fortsätter att benämnas som laxöring i uppbördssammanfattningen, leveransuppgifter och kvittenser. Inkonsekvensen mellan åren pekar på att det inte nödvändigtvis fanns en standardiserad biologisk nomenklatur och att begreppen kunde användas situationsbunden beroende på skrivarens kunskaper eller laxfiskarens noggrannhet. Att enskilda lokaler under vissa år hade registrerat fångster av laxöringar bör antyda att selektionen utfördes lokalt vid vilken uppbördsskrivaren vidareförmedlade hur nämnda varor kategoriserats då de inlevererades till den lokala fogden.

Vidare kan den generella benämningen av lax utgöras av en administrativ förenkling då en detaljerad uppdelning inte ansågs motiverad. Emellertid

⁴¹ (Strödda kamerala handlingar, 1559-1560, s. 41f)

⁴² (Strödda kamerala handlingar, 1559-1561, s. 132)

⁴³ (Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1557:7, s. 88;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1558:20, s. 114;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1559:7, s. 132)

⁴⁴ (Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1556:13, s. 146;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1560:16, s. 185;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1561:10, s. 231;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1562:10, s. 218;

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar, 1563:16, s. 85)

⁴⁵ Se samma källor som för Iggesundsån, Delångersån redovisas på samma uppslag.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

kan det inte uteslutas att ekologisk bakgrund varit avgörande där naturliga variationer kan ha lett till en ökad artdominans hos endera fiskslaget.

Betraktar man emellertid vattensystem som inte bör ha haft naturlig förekomst av lax såsom exempelvis Vättern ser vi dock att termen lax under historisk tid nyttjats även här. Havslaxen *Salmo salar* har inte sitt naturliga reproducerande habitat i Vättern till skillnad mot öringen vilken fiskats i sjön och i dess tillslutande och utflytande vattendrag. Bland annat i kronans fisken i Svedån, Gagnån och Hökesån anges att saltgrön lax och spickelax räntades år 1551.⁴⁶ Likaså i Vadstena klostrets jordebok från år 1500 benämns fångsterna som lax vid Hjällöbacken och Svedån⁴⁷. Motala gård räntade färsk lax och saltgrön lax från *Motala å* år 1554⁴⁸.

Termen grå-, eller svartlax förekommer i flera fall i de äldre räkenskaperna. Den förekommer bland annat år 1541 i Ångermanlands landskapshandlingar där blanklax, grålax och spickelaxar räntades vid Lidfors och Edsfors⁴⁹. Likaså räntades blanklax och grålax vid Älvkarley laxfiske år 1539⁵⁰. Av räkenskaperna framgår att fångsterna hölls separerade och lagrades var för sig i enskilda tunnor. Dock framgår inte när i tid de olika fångsterna gjordes eller med vilken fångstmetod som tillämpades. Detta framgår emellertid vid Älvkarleby laxfiske där termen svartlax förekommer under två årtal, 1566 och 1567⁵¹. Under dessa år beskrivs att bönderna utövade fiske av svartlax genom stötning, det vill säga ljustring. Detta skedde under hösten vid forsen i åmynningen ”*sidan fiskiett wender igen*”, det vill säga, vid återvandringen till havet. Därmed antydandes att svart-och grålaxen var en nedströmsvandrande fisk.

Sammantaget visar detta på en komplex bild kring hur laxfångsterna redovisades. Vi ser termen lax förekomma i vattensystem där lax i form av *Salmo salar* bör saknas, som i Vättern, vi ser laxfiskelokaler som endera är redovisade enbart laxöring och ett annat år endast lax. Dessa exempel visar på ett oregelbundet bruk av termen lax där uppördskrivare enskilda år frångått den standardiserade termen lax och istället angett laxöringar. Dock syns likaså tydliga uppdelningar mellan blanklax och tajmenlax eller höstlax, vårlax, laxöringar eller örlax. Detta visar att det förekom en medvetenhet om skillnaderna som emellertid

⁴⁶ (Landskapshandlingar Västergötlands handlingar, 1551:3, s. 64)

⁴⁷ (Vadstena kloster, 1500 (1897), ss. 182, 186)

⁴⁸ (Landskapshandlingar Östergötlands handlingar., 1554:24)

⁴⁹ (Landskapshandlingar Ångermanlands handlingar, 1541:3, ss. 10,14)

⁵⁰ (Landskapshandlingar Västmanlands handlingar, 1539:5, s. 26)

⁵¹ (Landskapshandlingar Upplands handlingar, 1566:31, s. 19; Landskapshandlingar Upplands handlingar, 1567:1, ss. 17, 19)

inte alltid redovisades.

1600 – Johannes Bureus anteckningar

Sumlen är en samling anteckningar och utdrag som riksantikvariern Johannes Bureus (1568–1652) sammanställde under 1600-talet. Verket är inte en sammanhängande avhandling utan består av spridda notiser och anteckningar över sedvänjor, folketro, antikviteter, dialekter och olika möten han gjort under resor. Hans anteckningar kom att publiceras år 1886 och ger en insyn i 1600-talets språk, kultur och folkliv.

I en av sina korta anteckningar skriver Bureus att öringen i Ångermanland togs under mickelsmässotid (29 september), laxen från midsommar till olsmässan (29 juli). Vidare beskrivs att öringen är spräckligare än laxen, se bilaga 5⁵².

1680 – Laxfogden som inte gjorde åtskillnad på lax

Under 1680-talet utspelades en lång och komplicerad rättslig tvist vid Lagmansrätten i Sundsvall och senare i Svea hovrätt, mellan laxfogden Jonas Thuun och laxfiskearrendatorn Jöran Bertilsson, som belyser den organisatoriska logistiken rörande laxfisket. Tvisten utspelade sig i Tuna socken i Medelpad, det vill säga i samma socken som Gustav Vasa nämnt i sitt brev från år 1551, se ovan. Laxfogden Jonas Thuun hade på grund av utebliven lön, åren 1680–1681, istället låtit föra hem motsvarande värde i form av tunnor med salt lax samt färska laxar. Sammanlagt hade laxfogden tagit 3½ tunnor salt lax och 7 lispund färsk lax efter hans löneanspråk gentemot laxfiskearrendatorn. I laxfogdens egenhändiga avlöningskvitto har denne utgått från en institutionaliserad prisdirrerentiering varvid en tunna blanklax värderades till 30 riksdaler och en tunna örelax till 25 riksdaler⁵³.

Saken gällde därmed om huruvida naturprodukter kunde hållas inne som lön, enligt sedvanlig eller kontraktsevenlig rätt, när statlig lön uteblivit. Denna oklarhet innebar att tvisten blev omfattande.

Tunnorna hade laxfogden gömt undan och därutöver även vägrat återlämnat nyckeln till ålhuset. Han anklagades även för att inte utfört sina sysslor korrekt vid uppdelning av laxfångsterna. Dessa skulle sorteras som vraklax, blanklax och örelax, ”...sällan intet gjordt något åthskillnadt på wraklax, Öra lax och Blanklax uthan gjordt allt uthi en

⁵² (Bureus, 1886, s. 40)

⁵³ (Svea Hovrätt, 1687: Nr 138:6, s. 475)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

*Summa*⁵⁴.

Vidare anklagades han för bryta eller byta ut lås på fiskebodas, tagit fiskelotter och redskap utan laga stöd, att inte sköta inspektionsuppdragen, att resa bort när han borde ha infunnit sig i tjänsten, att ha lämnat förfalskade och bristfälliga dokument.

Thuun hävdade att han fullgjort sin tjänst, vilket flera vittnen intygade, att han inte fått den lön Kammarkollegiet utlovat, att han agerat enligt sina fullmakter som gav honom omfattande befogenheter, att laxfiskearrendatorn hindrat honom i sitt arbete och att han endast behållit lax som ersättning för utebliven lön.

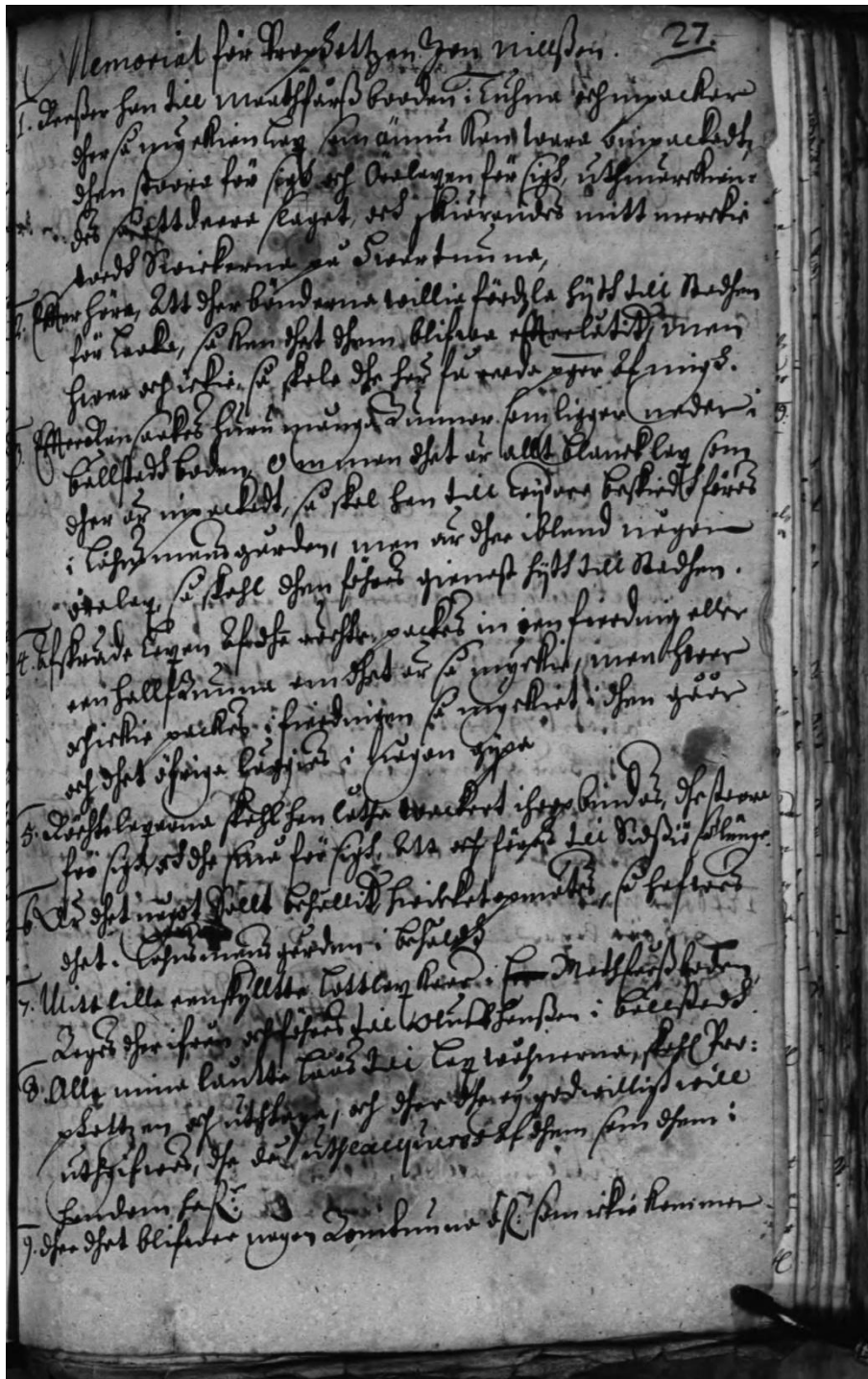
Fallet röjer ett intrikat system där två statliga funktioner i form av laxfogden och laxfiskearrendatorn överlappat varandra varvid konkurrens och konflikt uppstod mellan laxfogden med sin övervakande roll och laxfiskearrendatorn med sitt produktionsinriktade intresse.

Inför rannsakingen av laxfogden utsändes profossen Jon Nilsson, det vill säga en låg tjänstemannagrad motsvarande polis, vilken medhavde ett skriftligt memorial med 12 punkter vari hans uppdrag beskrevs.

I profossens uppdrag ingick bland annat:

1. Reser han till Maatsfårsbooden i Tuhna och inpackar dher så myckien Lax som ännu kan wara outhpackadt, dhen stoor för sigh och Öralaxen för sig, Utmärckiende och så att dessa slaget, och skiärandes medd merkie wedh swickarna på Swartunna.
3. Eftterransakas huru många Tunnor som ligger neder i Bällstadboden, om man dhet är allt blanck lax som dhen är inpackadt, så skal han till wijdare beskiedh föras i Lähnsmansgården, men är dher ibland någon örelax så skall dhen föhras gjenast hijth till Stadhen.

⁵⁴ (Svea Hovrätt, 1687: Nr 138:6, ss. 487, 489)

Figur 7. Utdrag ur profossen Jon Nilssons memorial som bland annat instruerade att tunnornas innehåll skulle besiktigas för att tillse om örälax hade sammanblandats med blanklax.

Handlingarna från Svea hovrätt visar att det under sent 1600-tal bland annat ingick i en laxfogdes uppgifter att svara för sortering, saltning och packning. Fångsterna uppdelades mellan det som benämndes som

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

blanklax, vraklax och örelax. Det vill säga lax, öring och nedströmsvandrande och utlekta salmonider. Sorteringen hade en rättslig, marknadsekonomisk och administrativ betydelse med anledning av att de var beskattningsgrundade, innebar olika nominella värden och varierade distributionskedjor. Olika slag av lax skulle till olika mottagare; Kronan, arrendatorn eller lokala hushåll. Artdiskrimineringen var därigenom inte enbart praktiskt utan institutionellt kodifierad.

Att en profoss utsändes med detaljerade instruktioner redovisar att sorteringsnormen var av vikt och att Kronan hade utarbetade inspektionsprotokoll. Därutöver framgår att även profossen förutsattes ha kunskap att kunna kontrollera skillnaden mellan arterna bland fångsten.

Det ekonomiska värdet mellan blanklax och örlax utgör en indikation på att det sena 1600-talets fiskeförvaltning styrdes av marknadslogik och var beroende av kunskap om fiskarterna för en korrekt värdering, taxering och redovisning. Fallet visar även att artdiskriminering mellan lax och öring inte enbart förekom i vetenskapliga eller folkliga sammanhang, utan var direkt inbäddade i Kronans administrativa praktik, dess rättsprocesser och ekonomiska redovisning.

I hovrättens utslag den 2 november 1687 fastställdes den tidigare utfärdade domen från lagmansrätten som gav laxfiskearrendatorn rätt gentemot laxfogden. Laxfogden saknade rätt att innehålla lax som lönekompensation och dömdes att återlämna all lax, betala 30 riksdaler i ersättning och inte få någon lön för åren 1680 och 1681.

1688 – Räkning uppå Kronans laxgård i Falkenberg

Ätran, som utgör en av Hallands fyra stora strömmar, hade en ovanlig särställning inom svensk vattenrätt. Ätran var nämligen ett vattendrag utan öppen kungsådra⁵⁵. Detta grundade sig i privilegiet som borgarna i Falkenberg hade erhållit av den danske kungen år 1591 att nära havsmynningen spärra vattendraget med en så kallad laxgård⁵⁶. Mot detta fick laxfiskeintressenterna betala en årlig arrendeavgift. År 1688 klagade dessa dock till Kammarkollegiet på att arrendeavgiften tillsammans med omkostnaderna var alldeles för hög i relation till laxfångsternas förtjänst⁵⁷. I omkostnaderna ingick att årligen uppföra

⁵⁵ (Hallands läns landskontors arkiv, A II: 1768; Kammarkollegiets arkiv - Kansliet och kontorsarkiv, 1645: Nr 25 Falkenbergs Kungslaxfiske, ss. 1766,1767; Ständernas enskilda besvär , 1769-70: R5581, R5582; Ständernas enskilda besvär, 1772-72; Prawitz, 1970, s. 52f; Hallands läns landskanslis arkiv, 1837: D II aa)

⁵⁶ (Stadshistoriska institutet , 1932, s. 898)

⁵⁷ (Kammarkollegiets ämneshandlingar - Fiske och vattenrätt, 1688)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

laxgården efter islossningen, hålla fiskare och vakt avlönade samt inköp av fångstredskap. För att redovisa detta bifogade borgarna fångststatistik för fyra år 1685–1688 tillsammans med omkostnaderna. Medan arrendet och omkostnaderna årligen var kring 400–450 daler låg förtjänsten på laxfångsten kring 200–350 daler varvid borgarna därmed gjorde förlust på laxfisket. Enligt laxfiskeräkningen redovisade man fångster i form av vårlax, sommarlax, höstlax och laxöringar. I räkningen anges även fångsternas värden av vilka de tidigaste laxarna hade högst värde medan höstlaxen och laxöringen motsvarade omkring 40–60 procent av värdet hos en vår- och sommarlax⁵⁸.

Tabell 1. Räkning på Kronans laxgård vid Falkenberg år 1685. Den årliga avkastningen på fisket kan jämföras med omsättningskostnaderna om 450–490 daler.

Anno	Uthaf Laxegården	st	á	Summa i daler och öre
1685	Färsk vårlax	128	1 d, 16 öre	192
	Sommarlax	40	1 d	40
	Höstlax	56	20 öre	35
	Laxöringar	96	20 öre	60
		224 laxar 96 laxöringar		

⁵⁸ 1 daler motsvarar 32 öre.

Räkning på Kronans Laxgård		
Debet		
68 St. Färsk Lax	à 1 16 ö	102
32 St. Sommarlax	à 1 ö	32
36 St. Höstlax	à 20 ö	22.16
48 St. Laxöringar	à 20 ö	30
Gen. er. på utgått		271.28

Figur 8. Utdrag ur räkning på Kronans laxgård i Falkenberg år 1687. I debetförteckningen syns; färsk lax, sommarlax, höstlax och laxöringar.

Räkningen från Kronans laxgård, belägen i Falkenberg nära havsmynningen, redovisar därmed att åtskillnad mellan öring och lax gjordes i samband med fångsterna. Samtliga av dessa fångster har utgått från havet. Vidare visar förteckningen på att laxöringens nominella värde varit i paritet med höstlaxen, om 20 öre. Emellertid framgår inte klart huruvida laxöringens styckvärde utgjorde ett snitt av hela säsongens totala värde. Generellt påverkades priset på en lax av efterfrågan och tillgång där Åtran intog en särställning i och med att laxen som gick in där utgjorde bland de tidigaste laxarna på marknaden och kunde därmed tinga ett högre pris⁵⁹. Det lägre styckvärdet hos höstlaxen kan därmed indikera en mättad marknad.

1805-07 – Silje laxörings-kronofiske i Sättnanån

Åren 1805-07 utspelade sig en tvist om Silje laxöringsfiske i Sättnaån vid häradsrätten och Lagmansrätten i Västernorrland. Sättnanån utgör den övre delen av Selångersån som mynnar ut i havet vid Sundsvall. Vattensystemet är oreglerat och ännu finns öring medan bestånd av lax saknas. Detta synes även i tvisten om Silje laxöringsfiske.

Twisten gällde arrendatorerna av Silje laxöringsfiske i Sättna å, bönderna Hindric Pålsson i Silje, Hindric Hindricsson i Svarsätt och Jan Olofsson i

⁵⁹ (Kungl. Maj:t femårsberättelser - Halland, 1822, s. 9)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Rasåsen – å ena sidan, och å andra sidan komministern Isac Holmstedt, som arrenderade ett kronofiske och en kvarn vid gården Flata i samma å. Även Kungl. Maj:t och Kronan var svarande i målet.

Komministern Holmstedt hade först klagat hos den lokala befallningshavande, och sedan fortsatt sin klagan vid Selångers häradsrätt. Han menade att arrendatorerna vid Silje hade stängt av hela Sättna å, vilket hindrat fisken från att vandra uppströms och gjort hans fiske värdelöst under tre år. Han krävde att de skulle hållas ansvariga för att ha stängt kungsådran, samt ersättning för kostnader och skador.

Häradsrätten undersökte platsen och kom i sitt utslag den 27 september 1805 fram till att:

- Sättna å var ett kronofiske, alltså tillhörande Kungl. Maj:t och Kronan.
- Enligt fiskeristadgan från 1766 måste en tredjedel av ån hållas öppen för fiskens fria vandring.
- Arrendatorerna var skyldiga att öppna kungsådran till fyra alnar (ungefär 2,4 meter), vilket motsvarade en tredjedel av åns bredd vid platsen.
- De skulle också ta bort hinder mellan kungsådran och mjärdarna (fiskeredskap).

Arrendatorerna dömdes att betala:

- 6 riksdaler 32 skilling i böter för att ha brutit mot fiskeristadgan.
- 12 riksdaler i ersättning till Holmstedt för hans kostnader.
- 6 riksdaler 32 skilling banko i rättegångskostnader.

Lagmansrätten fastställde år 1807 häradsrättens beslut om kungsådran och skyldigheten att hålla den öppen, samt ersättning till Holmstedt. Däremot befriades arrendatorerna från böterna, eftersom vittnen intygade att gården tidigare hade fått sätta hinder över hela ån utan att det ifrågasatts, vilket kunde ha gett dem anledning att tro att det var tillåtet.

Parterna fick stå för sina egna kostnader vid Lagmansrätten, och kronans ombud fick ersättning med 10 riksdaler banko.

Fallet från Sättnaån åren 1805–07 ägde rum i ett vattendrag som inte var laxförande för havslax, däremot öring. Detta speglas i språkbruket i form av att fisken och kronofisket konsekvent benämns som laxöringsfiske. Dess vandringssväg från havet och upp i Sättnaån ansågs utgöra en fiskled inom en kungsådra och åtnjöt därmed ett juridiskt skydd.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Figur 9. Kart över Silje bys skog utmed Sättnaån, från år 1764. Läget för Silje bys laxfiske är i bilden markerad med röd oval vid kartans nedre del.⁶⁰

⁶⁰ (LMA, 1764: 22-SEL-19)

1827 – Den öringsmetande hyttsskrivaren

Ett ytterligare ett exempel på att man kände till de skilda habitat som lax och öring kunde vistas i påträffas i en tjänsteberättelse författad år 1825 av Dan Flodström till Bergskollegiet i Stockholm. Flodström hade under ett flertal år verkat som hyttsskrivare vid Kopparverket i Röros i norska Trøndelagen, en ort som för svensk del är mest känd för vinterscenerna i Tv-Serien Pippi Långstrump (1969). I tjänsteberättelsen beskriver Flodström sitt arbete med att förbättra hyttans avkastning, arbetarnas förhållanden samt det omgivande landets tillgång på malmer och skog. Av berättelsen framgår att Flodström ofta befann sig på resande fot under sina inventeringar runtom i området kring Tydalen och Gulddalen då denne undersökte områdets malmtillgångar. För att livnära sig ägnade han sig gärna åt fiske av öring och beskriver de habitat som fisken vistades i:

*”Ett stycke med efter Guldals Elfven, där folket har sine Fäbode ställen / eller som de här kallas høtter, hvilade jag öfver en natt, och roade mig om afton med att meta örlax i en liten sjö, genom hvilken Elfven får tillökning i sitt vatten. Örlax, eller som den här kallas øre, är den allmännast förekommande fisksort i alla sjöar och Elfvar, Äfven i de minsta bäckar finnes denne fisk i stor myckenhet. I ström eller rinnande vatten var jag tämmeligen väl öfvad i ett sätt, att med konstkrokar fånga denne fisk, och medförde alltid på mina resor anstalter därtill; men i stilla vatten var jag aldeles okunnig om sättet, att med Krok fånga den. Det var likväl icke konstigare än att sätta metmask på kroken och bjuda fisken, som, synnerhet vid solens nedgång, närmade sig intill Landet och med begärlighet nappade tag i betet. Wi fångade flere fisken, af hvilka någon kunnat väga en mark svänsk vigt (212,5 gram) och något däröfver. Till afton måltid stektes någre af desse fiskar och vi lefde här i Fäbode stugar rätt godt...”*⁶¹

1765–1796-Ragundasjön, mellan lax och öring

Ragundasjön var innan dess katastrofala sänkning av Vild-hussen, midsommarafton år 1796, otillgänglig för den havsvandrande laxen och öringen. Vid sjöns utlopp fanns den så kallade Storforsen bestående av ett närmast lodrätt högt fall som utgjorde ett definitivt vandringshinder för laxen från Indalsälven vidare upp till Jämtland⁶². Fallet omöjliggjorde därutöver även utflottning av timmer från de Jämtländska skogarna, se Figur 10. Skogen i Jämtland var således inlåst och laxen var utlåst.

⁶¹ (Bergskollegiums arkiv, Dan Flodström: 1825, s. 66)

⁶² (Englund, I. A, 1853)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Detta framgår i kung Gustaf III:s skrivelse till landshövdingen i Jämtland år 1779:

*"...i bland de Nitton i denne Elf (Indalsälven) warande forsar, wore i synnerhet den så kallade Gedungs- eller Storforsen så stupande och upfyld med stora stenar, at der ei allenast mötte det största hindret mot träns nedflottande och Laxens samt annan fisks upstigande..."*⁶³

I Tunelds geografi över Norrland från år 1794 framgår detta förhållande i klarhet – att Storforsen utgjorde gräns mellan havsvandrande lax och stationära bestånd av öring. I sin beskrivning över de olika fiskslagen i Jämtland skriver Tuneld: *Fiskslag i allmänhet här i landet (Jämtland) äro: Laxöring, örlax, sik, nemligen bottensik, strömsik, småsik, såväl fläckröding, som ordinär fjällröding, och en mindre sort, öfverallt röd, som finnes i Köttsjön i Ragunda. Gädda, abborre, stäm, lax och nejonögon endast i Fors socken. Ål också i några vatten, men eljest i ingen ström, som kommer ifrån fjällen.*⁶⁴

Fors socken, som av Tuneld uppges vara den enda socknen i Jämtland där lax påträffades, är densamma socken som är belägen omedelbart nedströms Storforsen vid Ragundasjöns utlopp. De övriga angivna fiskslagen laxöring och örlax utgjorde därmed stationära bestånd av bäck- och sjölevande öringar som fanns runtom i landskapet. Enligt Gisslers beskrivning av laxens natur från år 1751 kunde dock laxöringar från Jämtlands insjöar bli lika stora som de från havet, förvisso dock inte lika goda⁶⁵. Fisket i Fors socken är också beskrivet i boken *Ragundasjöns utgräfning* av I.A. Englund skriven år 1853, drygt 50 år efter katastrofen.⁶⁶ I ett av bokens kapitel beskriver Englund laxfisket innan och efter den katastrofala sänkningen. Han refererar till Hülphers beskrivning över Jämtland från år 1775 då laxfisket i Fors socken årligen inbringade 20–30 tunnor lax. Ytterligare beskrivningar av fisket hämtas ur Tidemans avhandling om Jämtlands avradsländ från år 1666. Tideman angav tiden för laxfisket från tidig juni till sen november.

Att timmer inte kunde nedflottas och laxfisket inte åtnjutas av de uppströms boenden var orsaken till att byamännen i Ragunda socken ville sänka sjön. Detta skulle göras genom att gräva ett omlöp förbi Storforsens branta fall.

Ambitionen att försöka sänka sjön hade funnits länge och som försäkran för dess möjlighet fanns ett undersökningsinstrument författat av Magister Jacob Stenius år 1765. Stenius plan för att sänka sjön var att

⁶³ (Englund, I. A, 1853, s. se bilaga 1) även (Svea Hovrätts arkiv, 1796, s. 351)

⁶⁴ (Tuneld, 1794)

⁶⁵ (Gissler, 1751, vol XII, s. 97)

⁶⁶ (Englund, I. A, 1853, s. 131f)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

gräva en kanal genom en stor sandås som fanns söder om Storforsen. Sandåsen hade kontakt med sjön utmed dess västra sida och i öster sluttade åsen ned emot en äng som låg mellan åsens fot och Indalsälven. Från den östra sidan av åsen utgick även en bäck, till synes ur tomma intet, kallad Lokängsbäcken som genomskar den ovan nämnda ängen. Stenius beskriver att bäcken var ständigt vattenfylld, med följd att foreller kunde vistas där hela året.

*"...Lokängs bäcken, som är så watturik, at Foreller der kunna trifwas hela året om."*⁶⁷

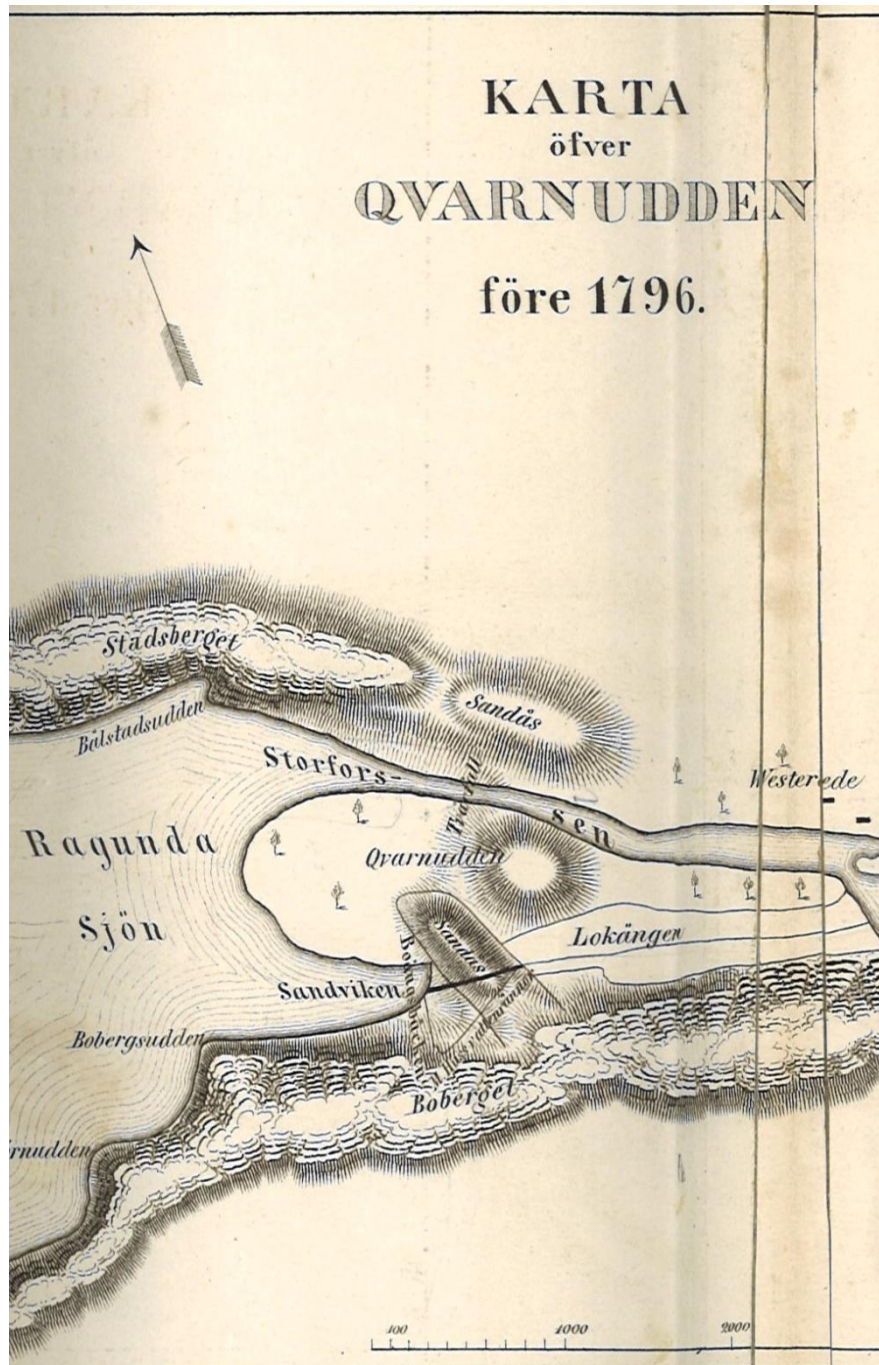
Enligt Stenius indikerade detta att det inte fanns underliggande berg under sandåsen, då sjöns vatten uppenbarligen silades genom åsen och bildade Lokängsbäcken vid åsens östra sida. Därmed ansågs utgrävandet av en kanal genom åsen som teoretisk möjlig.

De ovan nämnda källorna som innefattar perioden kring 1760–1790-talet visar på en tydlig distinktion mellan öring och lax. Storforsen pekades ut som ett hinder för lax och havsvandrande öring. Vidare framgår särskilt i Tunelds beskrivning över Jämtland år 1794 att endast öring kunde påträffas uppströms Storforsen. Nedströms Storforsen, i den intilliggande Lokängsbäcken observerade Magister Stenius förekomst av stationär bäcköring, omnämnd som forell. Stenius kunde därmed identifiera olika bestånd av salmonider inom samma vattendrag.

Källorna visar därmed på en förståelse av skilda vandringsmönster och behov av habitat, även i vattendrag där båda arterna förekom. Laxen kopplades till havet medan forellen, laxöringen och örlaxen, det vill säga öringfen, var huvudsakligen stationär och levde i vattendragen under hela året. Öringen som hade sitt ursprung från havet ansågs dock, enligt Gissler år 1751, smaka bättre än stora exemplar av insjöoringar.

⁶⁷ (Svea Hovrätts arkiv, 1796, s. 356)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Figur 10. Karta över Ragundasjöns utlopp före år 1796. Söder om Storforsen fanns en sandås från vars östra sida Lokängsbäcken utgick och rann genom Lokängen.⁶⁸

⁶⁸ (Englund, I. A, 1853, s. kartbilaga)

1765 – Förslag till fiskeristadga

År 1765 författade friherre Nils Gyllenstierna ett förslag till fiskeristadga vid 1765 års riksdags utskott för Fiskerideputationen⁶⁹.

Syftet med förslaget var att upphjälpa lax- och öringsfisket sedan man observerat årliga nedgångar i fångstmängderna. Orsaken till nedgångarna tillskrevs ett för hårt fisketryck emedan kungsådrorna inte respekterades. Genom åtta stadgar ville Gyllenstierna reglera och förstärka skyddet, vanligen genom upprätthållandet av en tredjedel av vattendraget som kungsådra. Genomgående i förslaget omnämns både "lax- och örad (öring)" tillsammans och uppbar därmed samma skydds rättighet. Av formuleringen att döma ansågs båda ha sitt ursprung ur havet och att de vandrade uppförs strömmar för att leka.

"...emedan Lax och öraden, oacktat den wintertiden wida omkring swäwar i hafwet, icke dess mindre gemenligen sin bestämda tid, åter söker til de strömmar, där den blifwit alstrad, eller är wahn at leka".

I stadgarna framgår även att laxen och öringen behandlas som två skilda arter där särskilt öringen förefaller uppfattas bestå av flertalet undergrupper. "...til Laxen och alla Sorter af Öradens åhrliga tillväxt och förökelse...". Vidare anges även att de hade olika tider för vandring där laxen vandrade tidigt, under vår, medan öringen kunde fångas vid dess vandring under hösttiden i oktober.

Gyllenstiernas förslag pekar därmed på en förståelse för att laxen och även öringen utgick från havet.

1854 – Brukspatron Strokirk om lax och laxöring i Letälven

År 1854 besvarade brukspatron Carl Strokirk i Lidefors vid Letälven ett cirkulär där han ombetts att besvara frågor rörande fiskerierna inom Letälven och sjön Skagern⁷⁰. I brevet beskriver Strokirk både laxen och laxöringen som två skilda sorter med olika levnadsmönster och förekomster i vattensystemet.

Laxen beskrivs ha sitt ursprung i sjön Vänern varifrån den uppvandrade till Letälven där den hindrades av dammarna vid Munkfors och Lidefors. Den mesta och även den tidigaste laxen fångades i maj och juni. Dock beskriver Strokirk att dessa tidiga laxar därefter driver omkring i älven under hela sommaren. Laxar med rom påträffades under augusti och september och Strokirk uttrycker sin osäkerhet men gissar att detta innebar att laxen därmed lekte under denna period. Sent om hösten

⁶⁹ (Frihetstidens utskottshandlingar - fiskerideputationen, 1765: No 44)

⁷⁰ (von Schéele, 1977, s. 55f)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

kunde nedvandrade lax fångas, där man observerade att den saknade rom och hade blekare och magrare kött.

Av laxöringen förekom två sorter, en mindre och en större. Den mindre laxöringen påträffades i anslutning till en bäck som mynnade ut i Letälven och vägde sällan mer än 0,85 kilo. Den större laxöringen kunde uppnå vikter om 2,04–2,34 kilo och påträffades i Letälven. Dess lektid beskrivs ha varit kring slutet av september.

Strokirk beskriver därmed hur tidig vandringslax lämnade Vänern innan dess gonader blivit färdigutvecklade, vilket inträffade vid sensommaren. Efter denna period har laxen inväntat hormonell mognad inom vattendraget.

Laxöringen beskrivs utgöras av två varianter varav den mindre förefaller vara stationär bäcköring medan den större är sjölevande öring. Dess lekperiod inträffade enligt Strokirk senare under hösten och efter laxens lek. Därmed identifierade Strokirk skilda reproduktionscykler för de olika sorterna.

Slutsatser

Kontinuitet i artdiskriminering

De ovan anförda dokumenterade exemplen redovisar att åtskillnaden mellan lax (*Salmo salar*) och öring (*Salmo trutta*) inte är en modern företeelse, utan att kunskapen därom varit etablerad i Sverige i över fyra sekler. Åtskillnaden har utgått från praktiska behov att utnyttja och förstå fiskslagens olika vandringsmönster, habitat och nominella värden.

Kunskapen om åtskillnaden påträffas hos personer från olika sociala skikt och professioner, från kung Gustav Eriksson (Vasa) till den enskilde bonden Pelle Pederson, hos profossen Jon Nilsson, friherren Nils Gyllenstierna, laxfogden Jonas Thuun, bergsmannen Dan Flodström och brukspatronen Carl Strokirk. Inte minst har den varit akademisk behandlad under historisk tid där Conrad Gessner år 1558 författade sitt normerande verk om fiskarna där han redogjorde för laxen och öringens morfologiska skillnader. Bland svenska akademiker och iktyologer behandlades öringen och laxen och dess skillnader av Bonge 1730, Artedi 1738, Linné 1742, Gissler 1751, Nilsson, Widegren 1863, och Liljeborg 1891.

Redan under 1500-talet framgår i kungliga brev, fiskeräkenskaper och fiskerannsakingar att dessa arter uppfattades som skilda, med olika värde och olika ekologiska beteenden. I ett brev från Gustav Vasa år 1551 beordrades fogden att återta ett laxfiske som en präst och två bönder tillskansat sig genom att påstå att det endast togs "små örelaxar". Kungen reagerade när han fått veta att det i själva verket var den bästa

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

laxen som fångades vid laxfiskelokalen. Därmed framgår att man kände till skillnaden mellan arterna och att kunskapen därom hade en ekonomisk och juridisk funktion.

Liknande belägg återkommer i fiskerannsakingen från Medelpad år 1552, där lax och örlax redovisades separat, med uppgifter om att örlaxen fångades i mindre vattendrag under hösten, medan laxen förekom i större älvar och under sommaren. Detta indikerar ett praktiskt behov av kunskap i syfte att utnyttja rätt fiskelokaler under rätt tid på året.

Även under 1600- och 1700-talet företes denna praxis. Laxfogdar ålades att sortera blanklax, vraklax och örelax i olika kategorier, och i rättegångshandlingar från Svea hovrätt framgår att dessa skillnader styrde både transport och prissättning. Även i Falkenbergs laxgårds räkenskaper från 1688 särredovisas laxöringar från vårlax och sommarlax, med lägre värde per styck hos öringen.

Denna historiska kontinuitet visar att åtskillnaden mellan lax och öring inte är en semantisk detalj, utan en genom erfarenheter tillskansad kunskap som har påverkat fiskets organisation och lagstiftning. Skillnaderna som uppges i källmaterialet är biologiskt välgrundade, laxen är havsvandrande, eller vandrar från Väneren, medan öring förekommer i flera variationer som både havsvandrande och stationär. Detta undervisades av vetenskapliga auktorer som Artedi och Linné, vilka på 1700-talet därutöver införde morfologiska kriterier för att skilja arterna åt, såsom nosens form och stjärtfenans utseende.

En viktig aspekt vid tolkning av historiska källor är att benämningarna för laxfiskar under äldre tid inte följde dagens biologiska artbegrepp. Namn som *blanklax*, *kroklax*, *grålax*, *vraklax* användes ofta för att beskriva storlek, färg, kondition eller livsstadium. Detta typologiska system har sina rötter i en folklig ontogenetisk synsätt vars erfarenheter grundade sig utifrån fisket. Även efter Linnés införande av binär nomenklatur på 1700-talet levde dessa folkliga och praktiska namn kvar i fiskerättsliga dokument och lokala traditioner långt in på 1800-talet. Detta framgår bland annat i Nilsson och Liljeborgs verk från 1800-talets andra hälft där dessa valde att benämna *Salmo trutta* som Grålax.

Historiska källor måste tolkas med insikt om denna typologiska praxis.

Källkritik och metod för historisk artidentifiering

Som framgått vid granskningen av 1500-talets räkenskaper om olika kronolaxfisker runtom i riket förekommer fall av inkonsekvens där sjö- och havsvandrande öringar kommit att redovisas som lax. Ett tydligt exempel på detta är den lax som enligt olika källor beskrivs ha fångats i och i anslutning till Vättern. Detta pekar på att inom historiska dokument kan begreppet lax förekomma på ett sätt som inte motsvarar

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

dagens biologiska artbegrepp. Därmed uppstår risken att en isolerad läsning av enskilda dokument ger en missvisande bild. Men att termen *lax*, under historisk tid, kunde användas som ett paraplybegrepp betyder inte att kunskapen om skillnader saknades, tvärtom visar ovan anförda källor att den var praktiskt tillämpad.

Vad som därmed krävs för att utifrån ett källkritiskt perspektiv avgöra vad för fiskslag som avses är genom en analysering av källorna för ett vattensystem i ett långtidsperspektiv. Från 1500-tal fram till nutid. Genom att integrera flera källtyper erhålls ett mer vitt omfattande arkivunderlag. Källorna som ovan anförts röjer ekologiska förutsättningar, juridiska kontexter såsom exempelvis kungsådror, ekonomisk betydelse, konnektivitet i vattendraget, observerade beteenden och rörelsemönster, förekommande habitat, vandringsmönster och lektider.

Detta torde tvärvetenskapligt ackompanjeras med naturvetenskapliga metoder för att utröna huruvida det de facto finns stöd eller inte för ett historiskt lax- eller öringsbestånd. Utredning av laxhabitat genom att kartlägga och klassificera lek- och uppväxtområden samt smoltproduktionsberäkning, med mera, kan redovisa om det finns eller har funnits sträckor som kan stödja en reproduktion av lax eller om habitatet enbart stödjer öringen.

Bilagor

Bilaga 1

Artedis varianter av salmonider⁷¹

IX. SALMO

Gälapparater: Har 19, 11 och 12 små ben på vardera sidan.

Kroppen: Vanligen fläckig.

Fenor: Har en ryggfena placerad framför analfenan, samt bukfenor.

Tänder: Stora i käkarna, på tungan, i gommen och svalget.

1. SALMO - Med nosen ofta längre än den undre käken.

Art. Syn. 22, Spec. 48.

Salmo som alla författare nämner, kallad *Salmon* på engelska, *Lax* och *Blanklax* på svenska.

Fläckar: Svarta på gälarnas lock, på ryggen och sidorna.

Kroppen: Platt buk.

Fenor: Ryggfenan med 15 strålar, bröstfenorna 14, bukfenorna 9–10, analfenan 12–13, ryggraden 56 kotor.

2. SALMO - Med grå fläckar, stjärtfenan helt jämn.

Art. Syn. 23.

Salmo cinereus aut *griseus* (Willughby, Ray).

Kallas *The Grey* på engelska, *Grålax* på svenska.

Kroppen: Proportionerligt bredare och kraftigare än föregående.

3. SALMO - Med svarta och röda fläckar, stjärtfenan jämn.

Art. Syn. 24, Spec. 50.

Trutta Salmonata (Willughby).

Kallas *Bull-Trout* på engelska, *Laxöring* på svenska.

Kroppen: Längre och kraftigare än föregående.

4. SALMO - Med kluven stjärt, endast svarta fläckar, långsgående fåra mitt på kroppen.

Art. Syn. 25.

⁷¹ (Artedi P. , 1738, s. 11f)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Trutta lacustris (författare), *Trutta Salmonata Gallorum* (Willughby).

Beskrivning:

- Två rader svarta fläckar mot stjärtfenan.
 - Tre rader tänder i gommen.
 - Röd köttfärg.
 - Vikt: 20–50 lb.
 - Undre käken blir krokig vid lek, som hos laxen.
 - Rygg och huvud grönt med blåaktig ton.
-

5. SALMO

Med undre käken något längre, röda fläckar.

Art. Syn. 26.

Trutta fluviatilis (författare), Forell, Stenbit, Rösk, Bäckarö på svenska.

Beskrivning:

- Stjärtfenan kluven.
 - Ryggfenan med 10 strålar.
 - Kroppen med röda fläckar längs sidolinjen, svarta på ryggplåtarna.
 - Ryggkotor 56.
-

Bilaga 2

Salmoniderna enligt Carl von Linnés *Fauna Svecia*⁷².

345. SALMO Salar

Med nosen längre än den undre käken.

Finns hos: *Art. gen.* 11, *syn.* 22, *spec.* 48, *Fn.* 306.

Rondeletius: *pisc.* 2, s. 167 – *Salmo*.

Salviani: s. 100 – *Salmo*.

Gesner: s. 824 – *Salmo*.

Aldrovandi: s. 483 – *Salmo vulgaris*.

Jonston: *pisc.* 106, 6: 23, fig. 1 – *Salmo*.

Schoneveld: tab. 64 – *Salmo nobilis*.

Charleton: *oxon.* 159 – *Salmo*.

Willughby: s. 128 – *Salmo*.

⁷² (Linné, *Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: quadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes & ordines, genera & species. Cum differentiis specierum, synonymis autorum, nominibus incolarum, locis habitationum, descriptionibus*, 1746)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Ray: *pisc.* s. 63 – Salmo.

Svenska: Lax

Habitat: I floderna i största delen av Sverige, där den lägger sina romkorn; och i vissa av de mest avlägsna provinserna är den ännu rikligare, såsom i Torneå och Kemi älvar, samt i Bottniska vikens grenar; den finns även i Siljan och Dalälven, där den är mycket stor och förändrar färg.

Förändringar: Färgen, storleken och den undre käken förändras och blir längre; bukfenorna och ryggfenan blir ojämna, etc.

OBS: I insjöar där det inte finns någon förbindelse med havet degenererar laxen och övergår i olika former, av vilka några är mindre, andra större och med varierande färg. De lägger dock inte rom, utan är levandefödande, vilket har observerats i Siljan och på andra ställen.

346. SALMO *Eriox*

Med grå fläckar, stjärtfenan helt jämn.

Finns hos: *Art. gen.* 12, *syn.* 23, *Fn.* 307.

Willughby: *ichth.* The grev i.e. cinereus aut griseus.

Ray: *pisc.* 63 – Salmo cinereus aut griseus.

Svenska: Grålox.

Habitat: Samma som föregående, och jag tror att detta är en särskild art.

347. SALMO *Trutta*

Med svarta ögonfläckar med brun iris, bröstfenan med sex prickar.

Finns hos: *Fn.* 308.

Art. gen. 12, *syn.* 24, *spec.* 51 – Salmo latus, med röda och svarta fläckar, stjärtfenan jämn.

Charleton: s. 155 – Trutta tamiona.

Willughby: s. 193 – Trutta salmonata.

Ray: *pisc.* 63 – Trutta salmonata.

Svenska: Örlax, Börting.

Habitat: I Blekinges och Norrlands floder oftare än i andra provinser.

Beskrivning:

Ryggens färg är grå, ryggfenan med strålar, beströdd med svarta prickar. Bröstfenorna är grå, med sex prickar. Kroppen är långsträckt, med röda och svarta fläckar längs sidorna. Stjärtfenan hel, utan skårer, med små prickar. Bukfenorna är grå, analfenan grå med prickar.

Sidorna är prickiga, med röda fläckar av olika storlek, kantade med svart. Kroppen brunaktig, med små svarta prickar.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Munnen är stor, tänderna skarpa.
Denna fisk är mycket uppskattad som mat.

348. SALMO Fario

Med röda fläckar, den undre käken något längre.
Finns hos: *Art. gen. 12, syn. 23, spec. 51 – Fn. 309.*
Rondeletius: *pisc. 2, s. 169 – Trutta fluviatilis.*
Gesner: *s. 1002 – Trutta fluviatilis rondeletii.*
Aldrovandi: *s. 869 – Trutta fluviatilis gesneri.*
Jonston: *s. 106, fig. 1 – Trutta fluviatilis.*
Salviani: *s. 96 – Salar & varias.*
Charleton: *s. 155 – Trutta fluviatilis vulgaris.*
Willughby: *ichth. 77 – Trutta vel Trutta vulgo, Forina & Forio.*
Willughby: *s. 193 – Trutta fluviatilis.*
Ray: *pisc. 63 – Trutta fluviatilis.*
Svenska: Laxöring, Forell, Stenbit.

Habitat: Vanlig i floder.

Beskrivning:

Ryggfenan med prickar, bukfenorna tvåfärgade, analfenan med prickar.
Kroppen är långsträckt, med röda fläckar längs sidorna.
Den undre käken är något längre än den övre.
Färgen varierar beroende på vattnets natur och botten.
Denna fisk är mycket uppskattad som mat.

Bilaga 3

Riksregister. 1551, fol. 137 v.⁷³

Vår gunst etc. Veett Hans Fordell, atth her Peder, kirckeprest udi Tuna, och två bönder, benempde Michell udi Karleängh och Pelle Pederson udi Alnön, medt lögn aff oss förverffvede ett breff ifiordh um någett laxefiske, liggendes udi för:ne Tuna sochn, udi så mätthe att the lathe oss förstå, thet udi same laxfiske inthet annedt tages än som örelax emellen S. Margarete tijdh och Larss-messe och begärede, att vij them, som förme laxefiske bruke pläge, same små örelax emellan förberörde tijd nådeligen effterlathe och unne ville. Och effter vij therum berettede aff them vore, ath same små örelax föge

⁷³ (Handlingar rörande Sveriges historia, 1904, s. 268)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

drage skulle, lathe vij giffve them vårtt breff, att the samme örelax skulle beholle etc. Så är oss undervijst, att emellan förrne tijder Margarete och Laurentij tages beste laxen, hvilcken förrne her Peder och the andre forme bönder haffve mesth borthe, thet oss foge behager. Liude vij tig forthenskuldh, att thu her um ransake skall medt thet förste, och hvar för:de her Peder och forme bönder svickeligen haffve lugitt sigh till vårtt breff opå sådane laxefiske, må thu dhå tage breffvett igen och förskickedt till vårtt cancellij och medh fijskedt må thu rame och söke vårtt beste, vettenddes tig her effter rette.

Datum ut supra [Gripzholm 23 Julij anno domini 1551].

Bilaga 4

Utdrag ur fiskerannsaking år 1552⁷⁴.

Uttii Sama normalinge Sockn
En åå heter Lijgd åå

Ittem den för:ne by Moo såm ligger wttmed liidug åå aer och aegande wti sama lygd å på Närrelandett wti halffue åån, och en halff miill offuan för den Moby ligger en ffårs benempd långffårs der haffue de en laxe gård med 2 theenar, men ther går ingen särdelis skatt wtaff wtan haffuer wnder bye skatten, och finge ther aff i år 5 store laxer och i höst till stunder örelax och negenögen ther aer och någåd tiillffelle ad byggie i bland någre store stena men dåch aer der or och sandbåtn.

Vti Sama Sockn
En åå heter trång swnd

Ittem sama åå aer så liiten att ther ingen lax går åp wtan åm hösten går der tiill någen ore lax och negenögen och haffuer der stått en åle kiiste på Kongl:e. Mattz wegne, och når såm same åle kiiste byggies åp igen då aer der tiill ffelle ad haffue någen bygning for den orlax och negenögen med.

Grunne Sund sockn.
En liiten åå heter Salu åå.

Ittem sama salu åå aer och så liitten att ther ingen lax går tiill, utan åm

⁷⁴ (Westman, K.G, 1920, s. 38)

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

hösten ffås der någon ör lax och Nekonögon, så aer der och till ffeelle ad byggie der fföre.

Bilaga 5

Ur Johannes Bureus anteckningar från tidigt 1600-tal⁷⁵.

Bl. 506–8: Angermannica

Ang. Laxör, öring, ousing, Ang. Laxbarn taghs

Michelsm: tijdh.

Lax tax ifrå Missomar til Olsmessa.

Okkel Okklen taghs om våren är så stor som öringen men hårdare hufudh. Öringen är spräklogare än Lax.

⁷⁵ (Bureus, 1886)

Källförteckning

Tryckta källor

- Artedi, P. (1738). *Genera piscum - in quibus systema totum Ichthyologiae proponitur cum classibus, ordinibus, generum characteribus, specierum differentiis, observationibus plurimis. Redactis. Seepibus 242 ad genera 52. Ichthyologiae pars III. Ludguni Batavrum: Conradum Wishoff.*
- Artedi, P. (1738). *Philosophia ichthyologica in qua quiquid fundamenta artis absolvit: characterum scilicet genericorum, differentiarum specificarum, varietatum et nominum theoria rationibus demonstratur, et exemplis comprobatur. Ichthyologiae pars II D. 2. Wishoff, Leyden.*
- Artedi, P. (2022). *Ichthyologica - det vill säga alla verk om fiskarna. (o. u.- O. I översättning från latinet av Hans Aili, Red.) Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksstyrelsen.*
- Ausonius, Decimus Magnus. ((1580)). *Mosella, edyllum tertia. Bordeaux.*
- Bonge, D. (1730). *Dissertatio physica de salmonum natura eorumque apud Ostro Bothnienses piscatione. Laurentio Roberg ... publico eruditorum examini modesté submittit alumnus regius Daniel Bonge, uloa-ostrobothniensis. In audit. Gust. maj. ad diem 23. junii MDCCXXX. Uppsala.*
- Bureus, J. (1886). *Sumlen: där uthi ähro åtskillighe collectaneer, som uthi een och annan måtta tiäna till antiquiteternes excolerande. Stockholm.*
- Bygdén, L. (1926). *Härnösands stifts herdaminne. Uppsala: Almqvist & Wiksells boktryckeri.*
- d.ä., Plinius. (1668-1669). *Plini Secundi Naturalis historiae, tomus primus [-tertius] / cum commentariis & adnotationibus Hermolai Barbari, Pintiani, Rhenani, Gelenii, Dalechampii, Scaligeri, Salmasii, Is. Vossii, & variorum ; accedunt præterea variaë lectiones ex MSS. compluribus a. Roterodami.*
- Englund, I. A. (1853). *Gedungsen eller Ragundasjöns utgräfning. skildring af I.A. Englund, pastorsadunkt. Med kartor och bilagor. Stockholm: Isaac Marcus.*
- Frihetstidens utskottshandlingar - fiskerideputationen. (1765: No 44). *Utdrag ur friherre Nils Gyllenstiernas memorial rörande förslaget till fiskeritadga, den 14 mars 1765. Utskottshandlingar vid 1765-66*

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

års riksdag. Riksarkivet Täby.

- Gesner, C. (1558). Rondelet, Guillaume & Belon, Pierre, Conradi Gesneri medici Tigurini historiae animalium liber III. qui est de piscium & aquatiliu animantium natura. Cvm iconibvs singvlorvm ad vivvm expressis fere omnib. DCCVI. Continentur in hoc volumine, Gulielmi Rond. Zürich.
- Gissler, N. (1751, vol XII). Rön om Laxens Natur och Fiskande i de Norrländska Älfvarna - Andra styckey, Om Laxens natur och egenskaper. *Kongl. Svenska vetenskapsacademiens handlingar*, ss. 95-129.
- Handlingar rörande Sveriges historia. (1904). Konung Gustaf den förstes registratur XXII 1551. Stockholm: Riksarkivet. Kungliga boktryckeriet. P.A Norstedt & söner.
- Hendrikx, S. (2019). Gessner's taxonomical skill exhibited in his discussion of Felchen. i U. & red: Leu, *Conrad Gessner (1516-1565) - Die Renaissance der Wissenschaften/The Renaissance of learning* (ss. 607-637). Zürich: Universität Zürich.
- Hubbs, C. L. (1929). The Specific Name of the European Trout *Salmo trutta* Linnæus. *Copeia*, No. 173 (Oct. - Dec., 86-89.
- Kjellin, N. (1779). Om Karlskoga bergslag - Akademisk afhandling ventilerad i uppsala den 5 maj 1779. Uppsala.
- Kungl. Maj:ts femårsberättelser - Halland. (1822). Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelse för åren 1817-1822. Stockholm: Ernst ad Ortman.
- Liljeborg, W. (1891). Sveriges och Norges Fauna - Fiskarne. Uppsala: Akademiska boktryckeriet.
- Linné, C. v. (1746). Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: qvadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes & ordines, genera & species. Cum differentiis specierum, synonymis autorum, nominibus incolarum, locis habitationum, descriptionibus. Stockholm.
- Linné, C. v. (1889). Carl von Linnés ungdomsskrifter. Ser. 2. *samlade af Ewald Åhrling och efter hans död med statsunderstöd utgifna af K. Vetenskaps-Akademien..* - 1889. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag.
- Magnus, O. (2010 (1555)). *Historia om de nordiska folken.* (J. Granlund, Red.) Vilnius: Michaelisgillet & Gidlunds förlag.
- Nilsson, S. (1852). Skandinavisk fauna, D.4. Fiskarna. Lund.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

- Prawitz, G. (1970). Laxfisket vid Falkenberg - en rättshistorisk utredning. Falkenberg: Drätselkammaren i Falkenberg.
- Rondelet, G. (1555). *Gvlielmi Rondeletii doctoris medici et medicinae in schola Monspeliensi professoris regii. Libri de piscibus marinis, in quibus verae piscium effigies expressae sunt. Quæ in tota Piscium historia contineantur, indicat Elenchus pagina nona & decima.* Lugduni: Bonhomme, Macé.
- Smitt, F. (1837). Skandinaviens fiskar. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.
- Tuneld, E. (1794). Geographie öfver Konungariket Sverige Samt därunder hörande länder - Tredje bandet - Norrland, Lappland, Finland och Sveriges utrikes besittningar. Stockholm: Anders J Nordström.
- Vadstena kloster. (1500 (1897)). Vadstena klosters jordebok 1500: jemte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker. Af Kongl. Samfundet för utgifvandet af handskrifter rörande skandinaviens historia - genom Carl Silfverstolpe. Stockholm: Kongl. Boktryckeriet. P.A Norstedt & söner.
- von Linné, C. (1746). *Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: quadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes & ordines, genera & species. Cum differentiis specierum, synonymis autorum, nominibus incolarum, locis habitationum, descriptionibus.* Stockholm.
- von Schéele, F. (1977). Uppgifter rörande fiskerierna inom Wermlands län hopsamlade år 1854. Sötvattenslaboratoriet Drottningholm.
- Westman, K.G. (1920). Regalrättsutredningen - Aktsamling till Kungsådreinsitutets historia. Uppsala: Almqvist & Wiksells boktryckeri.
- Widegren, H. (1863). Bidrag till kännedomen om Sveriges Salmonider - akademisk afhandling. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.
- Willughby, Francis & Ray, John . (1686). *Francisci Willughbeii Armig. De historia piscium libri quatuor. jussu & sumptibus Societatis Regiæ Londinensis editi ; in quibus non tantum de piscibus in genere agitur, sed & species omnes, tum ab aliis traditæ, tum novæ & nondum editæ bene multæ, naturæ ductum servante methodo dispositæ, accurate describuntur ; ear.* Oxonii: E theatro Sheldoniano.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

Arkiv

Degerfors bruks arkiv. (1715). F1c-3 1753-1922 – vattenrätter. 6-3. Avskrift arkivhandling, 1715. Bergskollegii utlåtande av Brukspatron Robsams på Bofors anförde klagomål angående laxfisket i Svartälven som lidit skada derigenom att kungsådran på åtskillige ställen är tillstängd. Arkivcentrum Värmland.

Bergskollegiums arkiv. (Dan Flodström: 1825). Relationer och skrivelser angående utländska bergverk. *Bergskollegium, Relationer och skrivelser angående utländska bergverk*, SE/RA/420013/01/E/E 3/33 (1797-1826). Riksarkivet Täby.

Hallands läns landskanslis arkiv. (1837: D II aa). Skrivelser från Advokatfiskalen 1823-1839. Riksarkivet lund.

Hallands läns landskontors arkiv. (den 29 Februari A II: 1768). Utslag- och resolutionskoncept 1767 – 1771. Riksarkivet Lund.

Kammarkollegiets ämnesshandlingar - Fiske och vattenrätt. (1688). Hallands län: Falkenberg 1685-1804, handlingar 1728-1738. *Räckning uppå Cronans Laxegård*. Riksarkivet Stockholm.

Kammarkollegiets arkiv - Kansliet och kontorsarkiv. (1645: Nr 25 Falkenbergs Kungslaxfiske). Arrendeakter Hallands län. Nr 25 *Falkenbergs Kungslaxfiske*. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Ångermanlands handlingar. (1541:3). SE/RA/5121/5121.14/1541: 3. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1556:13). SE/RA/5121/5121.12/1556: 13. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1557:7). SE/RA/5121/5121.12/1557: 7. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1558:20). SE/RA/5121/5121.12/1558: 20. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1559:7). SE/RA/5121/5121.12/1559: 7. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1560:16). SE/RA/5121/5121.12/1560: 16. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1561:10). SE/RA/5121/5121.12/1561: 10. Riksarkivet Täby.

Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1562:10). SE/RA/5121/5121.12/1562: 10. Riksarkivet Täby.

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

- Landskapshandlingar Hälsinglands handlingar. (1563:16).
SE/RA/5121/5121.12/1563: 16. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Närkes handlingar. (1556:2).
SE/RA/5121/5121.03/1556: 2. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Östergötlands handlingar., (1554:24). Motala gård.
Landskapshandlingar. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Upplands handlingar. (1566:31). Älvkarleby laxfiske.
SE/RA/5121/5121.01/1566: 31. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Upplands handlingar. (1567:1). Älvkarleby laxfiske.
SE/RA/5121/5121.01/1567: 1. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Västerbottens handlingar. (1557-2: 65). Luleå
distrikt: Piteå, Luleå, Kalix och Torneå snr. Riksarkivet.
- Landskapshandlingar Västerbottens handlingar. (1558:15).
SE/RA/5121/5121.16/1558: 15. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Västerbottens handlingar. (1559:10).
SE/RA/5121/5121.16/1559: 10. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Västerbottens handlingar. (1561:5).
SE/RA/5121/5121.16/1561: 5. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Västergötlands handlingar. (1551:3).
SE7RA/512/5121.06/1551:3. Riksarkivet Täby.
- Landskapshandlingar Västmanlands handlingar. (1539:5). Åkerbo hd (med
fyra fjärdingar av Fellingsbro sn), Arboga och Köpings städer,
Noraskog, Lindesberg och Skinnskatteberg, socknar i Värmland:
Rudskoga, Råda, Kil, Visnum (i Visnums hd) och Varnum (i Ölme
hd). SE/RA/5121/5121.09/1539: 5. Riksarkivet Täby.
- LMA. (1764: 22-SEL-19). Storskifte. *Silje*. Lantmäterimyndigheternas arkiv.
- LSA. (1698: Z20-37:1). Geometrisk avmätning. Mo. Lantmäteristyrelsens
arkiv.
- Stadshistoriska institutet . (1932). Privilegier, resolutioner och
förrordningar för Sveriges städer D. 2 (1523-1560). Stockholm:
Stadshistoriska institutet .
- Ständernas enskilda besvär . (1769-70: R5581, R5582). Allmogens besvär 6
§, Kungl. Maj:ts resolution 1770. Riksarkivet Täby.
- Ständernas enskilda besvär. (1772-72). Allmogens allmänna besvär § 40
1771-72. *Hela Halland*. Riksarkivet Täby.
- Strödda kamerala handlingar. (1557-1558). Stockholms slott. Räkenskaper

Om laxen och öringens natur – deras vandringar och benämningar i svenska historiska källor

för salt och torr fisk. SE/RA/5103/6. Riksarkivet Täby.

Strödda kamerala handlingar. (1559-1560). Stockholms slott - Räkenskaper för fisk. SE/RA/5103/7. Riksarkivet Täby.

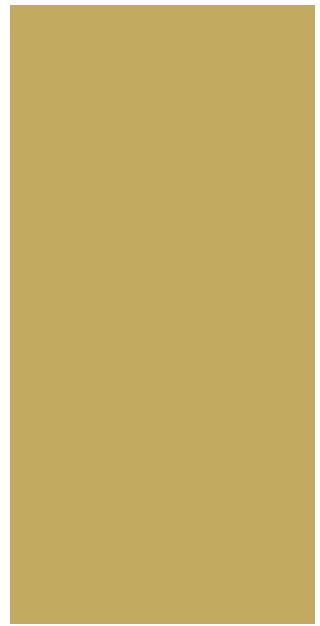
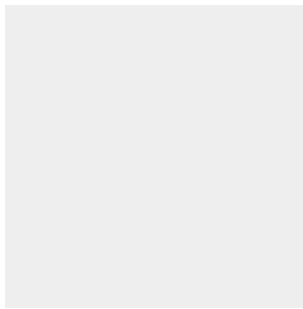
Strödda kamerala handlingar. (1559-1561). Stockholms slott. Räkenskaper för torr fisk. SE/RA/5103/8. Riksarkivet Täby.

Strödda kamerala handlingar. (1560). SE/RA/5103/#/AAAA:00001.
Register och memoriall på all then deel, som Kon:ge Mtz min alder nåd:te herres egne landbo foughter huar udi sin befalning beställde och utrette schole till anno 1560" [Inventering av Rasmus Ludvigsson över vattentillgångar, fisken, kvarnar och dylikt. I. Riksarkivet Täby.

Svea Hovrätt. (1687: Nr 138:6). Huvudserie [Liber causarum].
SE/RA/420422/01/E VI a 2 aa/409. Riksarkivet.

Svea Hovrätts arkiv. (den 9 Augusti 1796). Häradsrätters renoverade domböcker - Västernorrlands län nr 204. *Angående den skada, hwilken genom den så kallade Storforssens utgrävning blifwit förorsakad.* Biskopsgården i Fors socken, Jämtland,
SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3675: Riksarkivet Härnösand.

Tidning för idrott. (1908:10). Fiske - Laxöringsfiske i Sverige.

Länsstyrelsen
Örebro län

www.lansstyrelsen.se/orebro